

התגלגלות נוסח 'ברכת ירושלים' שבברכת המזון לאור קטעי הגניזה הקהירית

אבי שמידמן ואורי ארליך*

מבוא

הגניזה הקהירית העלתה בפנינו מאות כתבי יד המתעדים את נוסחה של ברכת המזון והזורעים אור על התגלגלותה. בשני מחקרים קודמים בחנו את נוסחן של שתי הברכות הראשונות של ברכת המזון על פי קטעים אלו.¹ במחקר זה נסב את תשומת הלב לברכה השלישית, היא ברכת ירושלים, ונבחן את התגלגלות נוסח הברכה לימות החול.² מרכיביה של ברכת המזון נמנים בתוספתא ברכות, על פי דברים ח 10:

ברכת הזימון מן התורה, שנ' "ואכלת ושבעת וברכת" זו ברכת הזימון, "את ה' אלהיך" זו ברכה ראשונה, "על הארץ" זו ברכת הארץ, "הטובה" זו ירושלם שנא' "ההר הטוב הזה והלבנון", "אשר נתן לך ה'" זו הטוב והמטיב³ (תוספתא, זרעים, מהדורת ליברמן, ברכות א, 1, עמ' 32)

הברכה השלישית נקראת כאן 'ירושלם' על פי תוכנה העיקרי,⁴ והיא נלמדת מן המילה 'הטובה' שבפסוק, המקושרת על ידי התוספתא לדברים ג 25 ('ההר הטוב הזה והלבנון'). הקשר בין פסוק אחרון זה ובין ברכת ירושלים מתבהר לאור דרשות התנאים על הפסוק, כגון מכילתא דרשב"י: "ההר הטוב" זו ירושלים, "והלבנון" זה בית המקדש.⁵ כבר מתוך דרשה תנאית זו עולה האפשרות

* ד"ר אבי שמידמן, המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, פרופ' אורי ארליך, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

¹ א' שמידמן וא' ארליך, 'נוסחה הקדום של "ברכת הזון" לאור קטעי הסידורים מן הגניזה הקהירית', גנזי קדם טו (תשע"ט), עמ' 205-226; א' שמידמן וא' ארליך, 'התגלגלות נוסח "ברכת הארץ" לאור קטעי הסידורים מגניזת קהיר, קבץ על יד, כז (תשפ"א), בדפוס.

² בשבתות ובימים טובים נוספות פסקאות מעניינא דיומא לתוך ברכה זו ('רצה'; 'יעלה ויבוא'). המחקר הנוכחי יתמקד בנוסח ימות החול, ועל כן נתייחס לפסקאות המיוחדות של שבת וימים טובים רק כאשר יש בכוחן כדי לברר פרטים הקשורים לנוסח הברכה בימות החול. אנו מתכוונים לעסוק בנוסחי הברכה לשבת ויום טוב באופן מקיף במקום אחר. ³ האזכור של שם ה' בציטוט האחרון ('אשר נתן לך ה') הוא שיבוש גלוי, ככל הנראה בהשפעת הפסוק מדברים כו 11 והוא חסר בכל שאר עדי הנוסח של התוספתא. בדפוס ראשון של התוספתא המילה 'והלבנון' חסרה; ראו על כך להלן בהערה 5. מקבילות נוספות למקור זה קיימות במכילתא דרבי ישמעאל (מסכת דפסחא, בא, פרשה טז, מהד' האראוויטץ-רביין, עמ' 60); בירושלמי (ברכות פ"ז ה"א, יא ע"א, עמ' 55); ובבבלי (ברכות מח ע"ב). לדיון השוואתי במקבילות אלו, ראו: א' שמש, 'ברכות המזון – שלוש או ארבע?', סידרא יא (תשנ"ה), עמ' 156-158; י' רוזן-צבי, 'ברכות הראייה והופעת המערכת הליטורגית בספרות התנאית', JSIJ 7 (2008), עמ' 2-10.

⁴ השם 'ירושלים' חוזר ועולה בכמה מקורות חז"ליים נוספים, אם כי לרוב הברכה מכונה 'בונה ירושלים', על שם חתימתה (וכך בירושלמי הנ"ל), ולעתים הברכה נקראת 'נחמה'. לדיון מקיף בשם הברכה ראו: ק' שובל, 'נוסח ברכת המזון כפי שהוא עולה מספרות חז"ל ומן הסידורים הקדומים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע, תשע"א, עמ' 95-97.

⁵ מכילתא דרשב"י, מהד' אפשטיין-מלמד, בשלח יז, יד, עמ' 124, וכך פורש הפסוק גם בתרגום יונתן. אונקלוס ותרגום ניאופיטי אינם מזכירים את ירושלים, אך הם מתרגמים את המילה 'לבנון' כמוסב על בית המקדש. בספרי דברים (פסקה כח, מהד' פינקלשטיין, עמ' 45), הצירוף 'ההר הטוב הזה והלבנון' מוסב כולו על בית המקדש. כאמור לעיל, בדפוס הראשון של התוספתא המילה 'והלבנון' חסרה, וייתכן שגרסה זו משקפת ניסיון להחזיר את המוקד העיקרי לירושלים בלבד (או אולי שלא הבין המעתיק את הרלוונטיות של המילה).

שהברכה אמורה להתייחס לא רק לירושלים, אלא גם לבית המקדש.⁶ ואכן, במימרה בתלמוד הבבלי במסכת ברכות, עניין המקדש נזכר במפורש:

אמר רב נחמן משה תקן לישראל ברכת הזן בשעה שירד להם מן. יהושע תקן להם ברכת הארץ כיון שנכנסו לארץ. דוד ושלמה תקנו בונה ירושלים דוד תקן על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ושלמה תקן על הבית הגדול והקדוש⁷ (בבלי, ברכות מז, ב)

על פי המתואר במימרה זו, לראשונה נקבעה הברכה על ירושלים בלבד, והמרכיב של המקדש נוסף עם בנייתו. מימרה זו גם מעלה בפנינו כמה צירופים מתוך נוסח הברכה: 'על ישראל עמך ועל ירושלים עירך', וכן 'על הבית הגדול והקדוש'.⁸ עדות נוספת לנוסח הברכה באה מכמה מימרות שמתייחסות לפתיחת הברכה ולחתימתה:

אמר רב ששת פתח ב'רחם על עמך ישראל' חותם ב'מושיע ישראל'. פתח ב'רחם על ירושלים' חותם ב'בונה ירושלים'. ורב נחמן אמר אפילו פתח ב'רחם על ישראל' חותם ב'בונה ירושלים', משום שנאמר "בונה ירושלים ה' נדחי ישראל יכנס". אימתי בונה ירושלים ה'? בזמן שנדחי ישראל יכנס⁹ (בבלי, ברכות מט, א)

⁶ העירה על כך כבר שובל, ברכת המזון (לעיל, הערה 4), עמ' 102. ברכת ירושלים שבתפילה העמידה עוסקת גם היא בבית מקדש לצד העיסוק בבניין ירושלים. ראו על כך א' ארליך, 'לנוסחן הקדום של ברכת "בונה ירושלים" ו"ברכת דוד" בתפילה', פעמים 78 (תשנ"ט), עמ' 19-20; א' ארליך, תפילה העמידה של ימות החול, ירושלים תשע"ג, עמ' 194.

⁷ בכ"י קיימברידג' T-S F1(1).106 ובדפוס פארה (רנ"ז) כתוב 'עיר קדשך' במקום 'עירך'. בקטעי הגניזה של ברכת המזון, נוסח 'עיר קדשך' מתועד בכ"י אחד בלבד (כ"י קו). בכ"י אוקספורד 366 וכ"י קיימברידג' T-S F1(1).106 (ואולי גם בכ"י T-S F1(1).113), אם כי הכתב שם עמום ובלוי) נוספה המילה 'הזה' לאחר 'ועל הבית הגדול והקדוש'. בקטעי הגניזה של ברכת המזון, נוסח זה מתועד פעם אחת בלבד, ובו המילה 'הזה' כתובה בין השיטין (כ"י קמ). בכ"י פריז 671 החלק הראשון של ברכת ירושלים מושמט, וכתוב: 'דוד תקן להן לישראל על הבית הגדול והקדוש', והוא כנראה טעות סופר. בכ"י מינכן 95 נוסף 'ועל מלכות וגו' אחרי 'על ירושלים עירך', על דרך קבוצת נוסח 2 בקטעי הגניזה של ברכת המזון (כפי שנראה להלן בפנים), אך קרוב לשער שזו תוספת של מעתיק ששייך כאן את הנוסח המוכר לו, שכן תוספת זו איננה עולה באף כתב יד אחר של הבבלי, ובידוע שכ"י מינכן ספג טעויות רבות ותיקונים מאוחרים. באופן דומה, קיים עוד נוסח אחד (כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 5849 [Rab. 26]) שגורס 'ועל ציון משכן כבודך', על דרך קבוצת נוסח 3 בקטעי הגניזה של ברכת המזון, וגם שם מדובר ככל הנראה באשגרה בעלמא.

⁸ שובל דנה בחשש שציטוטי נוסח אלו נוספו בידי המעתיקים על פי נוסחי הברכה שעמדו בפניהם, והיא מסיקה שמדובר בציטוטים אותנטיים מתקופת האמוראים; ראו: שובל, ברכת המזון (לעיל, הערה 3) עמ' 104-105.

⁹ על פי דפוס וילנא. לגבי הייחוס של המימרה השנייה, רוב כתבי היד גורסים 'רב נחמן בר יצחק', וכך נראה (ראו על כך הערתו של ד' הנשקה במאמרה של ש' אליצור, 'לדמותן של הברכות הקדומות: כמה קווי יסוד', סידרא לב [תשע"ז], עמ' 23, הערה 59). הנוסח המצוטט בפיו של רב ששת פותח כאן במילה 'רחם' ברוב עדי הנוסח, אך מילה זו חסרה בכ"י מינכן 95 ובכ"י פירנצה 7. המשך הציטוט, 'על עמך ישראל' (במקום 'על ישראל עמך'), אינו מתועד באף כתב יד של ברכת המזון בגניזה הקהירית. ואכן שאר עדי הנוסח של הבבלי גורסים 'על ישראל עמך' (או 'על ישראל' סתם). חלק מכתבי היד של הבבלי גם מוסיפים אחריו 'ועל ירושלים עירך' (כך בכ"י אוקספורד 366 ובכ"י פריז 671; בכ"י פריז יש דילוג מחמת הדומות והוא ממשיך ב'חותם בונה ירושלים'). גם בחלק השני של דברי רב ששת, 'פתח ברחם על ירושלים', חלק מעדי נוסח מדלגים על המילה 'רחם' (כ"י מינכן 95, כ"י פירנצה 7, וכ"י פריז 671), וחלק מהם מוסיפים את המילה 'עירך' אחרי ירושלים (כ"י פירנצה 7, כ"י מינכן 95, כ"י אוקספורד 366). ראוי לציין מיוחד גרסת כ"י אוקספורד 366, 'פתח ברהם' > על ירושלים עירך ועל ישראל עמך', המדגיש שבהצעתו של רב ששת הצירוף 'על ישראל עמך' אינו מושמט אלא רק מוזז. וכן בציטוט המובא מפיו של רב נחמן, 'ברחם על ישראל', רוב עדי הנוסח משמיטים את המילה 'ברחם', ומוסיפים את המילה 'עמך' אחרי 'על ישראל'. משפט ההסבר האחרון, 'אימתי בונה ירושלים ה'? בזמן שנדחי ישראל יכנס', קיים בדפוס שונצינו רמ"ד ובדפוסים אחרים, אך הוא חסר בכתבי היד של הסוגיה.

ברם אין שום תיעוד בקטעי הגניזה, לא לנוסחים הפותחים 'רחם על ירושלים' ולא לנוסחים החותמים 'מושיע ישראל'.¹⁰ אך לפי דרכנו למדנו שקיים תיעוד בתקופת האמוראים לפתיחת הברכה במילה 'רחם' (על פי רוב כתבי היד של המימרה),¹¹ וכן לחתימה בנוסח 'בונה ירושלים' (על דרך תה' קמז 2). חתימה זו נזכרת גם בתלמוד הירושלמי:

אמ' ר' אבון "בנוי לתלפיות" תל שכל הפיות מתפללין עליו בברכה בקרית שמע ובתפלה. בברכה, "בונה ירוש". בתפילה, "אלהי דוד ובונה ירוש". בקרית שמע, "פורש סוכת שלום עלינו ועל עמו יש' ועל ירוש'¹² (ירושלמי, ברכות פ"ד ה"ה, ח ע"ג, עמ' 40)

מקור זה קובע שבברכה, כלומר, בברכת המזון,¹³ החתימה הייתה 'בונה ירושלים'. לבסוף, קיימות מסורות תנאיות בשני התלמודים המתייחסות לחובה להזכיר את מלכות בית דוד בתוך הברכה:

ר' בא בר' אחא בשם ר'¹⁴ אם לא הזכיר ברית בארץ או שלא הזכיר בבונה ירוש' מלכות בית דוד מחזירין אותו¹⁵ (ירושלמי, ברכות א, ה, ג ע"ד, עמ' 12)
תניא רבי אליעזר אומר: כל שלא אמר ארץ חמדה טובה ורחבה בברכת הארץ ומלכות בית דוד בבונה ירושלים לא יצא ידי חובתו¹⁶ (בבלי, ברכות מח ע"ב)

קבוצות הנוסח של הברכה

כפי שנראה נוסחי הברכה מן הגניזה הקהירית תואמים כמעט באופן שלם את כל הציפיות הללו. נציג כעת את קבוצות הנוסח של הברכה על פי 151 עדי נוסח מן הגניזה (חילופי הנוסח המלאים מובאים בסוף המאמר).¹⁷ למעשה רק 89 מקטעים אלו מביאים את ברכת המזון לימות החול, אך

¹⁰ אך ראו להלן (הערה 57) לגבי נוסחים הפותחים 'רחם עלינו ועל ירושלים עירך', ובכך מחליפים את המרכיב 'על ישראל עמך' במילה 'עלינו'. וראו שובל, ברכת המזון (לעיל, הערה 3), עמ' 106, שלדבריה הנוסח 'רחם על ירושלים עירך' הוא תיאורטי בלבד; הצעתה מתקבלת על הדעת.

¹¹ כאמור (לעיל, הערה 9) כ"י מינכן 95 וכ"י פירנצה 7 אינם גורסים 'רחם' בגמרא ההיא כלל, אך שאר עדי הנוסח גורסים 'רחם' לפחות פעם אחת בתחילת הציטוט של רב ששת.

¹² הפסקה מופיעה בשינויים קלים בגיליון כ"י פירנצה 7 וכן בכ"י פריז 671; ראו: מנחם כ"ץ, 'הירושלמי בכתבי היד של התלמוד הבבלי', סידרא 7 (תשנ"א), עמ' 37.

¹³ השימוש ב'ברכה' סתם לכנות את ברכת המזון קיים גם בכותרות שבקטעים ליטורגיים מן הגניזה הקהירית; ראו למשל: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S H 4.22; כ"י פילדלפיה, אוסף הלפר 211.

¹⁴ ייחוס המימרה כאן ל'ר' (= רבי), מלמד שמדובר במסורת תנאית. ואמנם ז' פרנקל טען שצריך להיות כאן רב ולא רבי (מבוא הירושלמי, ברלין תר"ל, דף סו ע"א), אך כבר הראה אפשטיין שאכן מדובר ככל הנראה ברבי (מבוא לנוסח משנה, ירושלים תש"ח, עמ' 45).

¹⁵ כ"י רומי גורס 'שלא הזכיר מלכות דוד בבונה ירושלים', והעניין זהה.

¹⁶ בכ"י מינכן 95 הבריייתא מיוחסת לרבי. בכ"י אוקספורד 366 נוסף 'משיחך' לאחר 'מלכות בית דוד'; קרוב לשער שחילוף נוסח זה, שמופיע בכתב יד אחד בלבד, הושפע מנוסח ברכת המזון של המעתיק. ואכן נוסח שכזה מתועד ברבים מקטעי הגניזה של ברכת המזון: בקטעים שמזכירים את מלכות בית דוד כחלק מבקשת 'רחם' (כמצוי בעיקר בקבוצת נוסח 2 להלן), המילה 'משיחך' מופיעה תמיד ('רחם... ועל מלכות בית דוד משיחך'), ולעתים המילה מופיעה גם בפסקת דוד בהמשך הברכה, 'ומלכות בית דוד משיחך תחזירה למקומה' (כ"י טז, לג, לד, לה, מד, סד, קז, קט, קמה, קמה). בכ"י קיימברידג' T-S F1(1).113 חסר 'ומלכות בית דוד בבונה ירושלים', אך מילים אלו קיימות בכל שאר כתבי היד. שתי מימרות נוספות בהמשך הסוגיה (ברכות מט ע"א) ממשיכות וחוזרות על אותו העניין: (1) 'רבי אבא אומר... וכל שאינו אומר ברית ותורה בברכת הארץ ומלכות בית דוד בבונה ירושלים לא יצא ידי חובתו'. עדי הנוסח מביאים חילופים רבים לייחוס הפסקה ('ר' יוס', 'רב פפא', 'רבנא', 'רבבא'), ומכאן נראה שמדובר במימרה מסוף תקופת האמוראים (ראו: ד' הנשקה, משנה ראשונה בתלמודם של תנאים אחרונים, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 303). (2) 'דאמר רבי אילעא אמר רבי יעקב בר אחא משום רבינו כל שלא אמר ברית ותורה בברכת הארץ ומלכות בית דוד בבונה ירושלים לא יצא ידי חובתו'. גם כאן עדי הנוסח מביאים חילופים רבים לגבי ייחוס המימרה. במקום 'ר' יעקב, יש שגורסים: 'ר', 'רבבא', 'אבא', 'יעקב אמר ר' אבא'. בנוסף לכך, במקום 'רבינו', כ"י מינכן 95 גורס 'רבנן'. בכ"י מינכן 95, כל הפסקה מובאת בגיליון.

¹⁷ בנוסף לכך, קיימים עוד 57 קטעי גניזה המחזיקים חלקים של ברכת ירושלים, אך בשל מצבם הקטוע אי אפשר לקבוע את שיוכם לקבוצת נוסח מסוים, ואלו הם: כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 10578 R.106; כ"י לטשוורת,

כדי להציג תמונה רחבה ככל האפשר, שילבנו בקבוצות הנוסח גם 62 קטעים נוספים המביאים נוסחי ברכת המזון לשבת או ליום טוב.¹⁸ במקרים אלו, פסקאות 'רצה' או 'יעלה ויבוא' משולבות בתוך הברכה, ולעתים קרובות נוספת גם פסקת מבוא לברכה הפותחת בלשון 'נחמינו', אך המרכיבים העיקריים של הברכה עדיין עומדים בעינם ומוסיפים תיעוד חשוב להתגלגלות נוסח הברכה.¹⁹ הרי קבוצות הנוסח:

קבוצה 1 (13)	קבוצה 2 (27)	קבוצה 3 (66)	קבוצה 4 (32)	קבוצה 5 (13)
רחם יי אלהינו	רחם יי אלהינו	רחם יי אלהינו	רחם יי אלהינו	רחם יי אלהינו
על ישראל עמך	על ישראל עמך	על ישראל עמך	על ישראל עמך	על ישראל עמך
ועל ירושלים עירך	ועל ירושלים עירך	ועל ירושלים עירך	ועל ירושלים עירך	ועל ירושלים עירך
	ועל מלכות בית דוד משיחך			

אוסף ששון 219; כ"י מנצ'סטר B 2998; שם, B 4800; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה, ENA 567; שם, ENA 695.10-11; שם, ENA 1157.28; שם, ENA 2138.5-6; שם, ENA 2138.8; שם, ENA 2880.1; שם, ENA 3283.2-3; כ"י פריז, אוסף מוצרי VIII.459.2; כ"י קיימברידג' T-S H 18.8; שם, T-S H 18.8; שם, T-S NS 111.138; שם, T-S NS 120.109; שם, T-S NS 134.2a; שם, T-S NS 137.140; שם, T-S NS 153.71; שם, T-S NS 150.108; שם, T-S NS 152.33; שם, T-S NS 152.85; שם, T-S NS 153.71; שם, T-S NS 153.120; שם, T-S NS 154.110; שם, T-S NS 156.86; שם, T-S NS 157.9; שם, T-S NS 159.170; שם, T-S NS 170.159; שם, T-S NS 195.4; שם, T-S NS 195.103; שם, T-S NS 271.59; שם, T-S NS 271.65; שם, T-S NS 271.120; שם, T-S NS 271.156; שם, T-S NS 272.85; שם, T-S NS 274.113; שם, T-S NS 275.183; שם, T-S NS 325.82; שם, T-S AS 102.48; שם, T-S AS 102.130; שם, T-S AS 102.387; שם, T-S AS 103.169; שם, T-S AS 103.270; שם, T-S AS 104.221; שם, T-S AS 104.247; שם, T-S AS 105.38; שם, S AS 105.183; שם, T-S AS 105.207; שם, T-S AS 107.50; שם, T-S AS 107.89; שם, T-S AS 107.106; שם, T-S AS 107.142; שם, T-S AS 109.115; שם, T-S AS 110.8; שם, T-S AS 110.374; שם, אוסף לויס-גיבסון, ליטורגיקה 51-55. III כ"י רוסיה, הספרייה הלאומית, Eyr. III B 122.

¹⁸ ברם במקרים שבהם קטע אחד כולל העתקה של נוסח קבע לחול ולאחר מכן העתקה נוספת של ברכת ירושלים לשבת על ידי אותו המעתיק, לא כללנו את ההעתקה הנוספת, כיון שאין בה משום מסורת עצמאית לנוסח הקבע. כך למשל בכ"י קיימברידג' T-S H 11.74, וכן בכ"י אוקספורד 35-47.3. heb. f.

¹⁹ בהרכבת חילופי הנוסח על פי קטעים אלו, דילגנו על הפסקאות שנוספו באמצע מעין המאורע. נוכחותן ומקומן המדויק של התוספות צוינו לגבי כל קטע וקטע ברשימת המקורות שבמדור חילופי הנוסח בסוף המאמר. לגבי פסקת החג, דילגנו מן המילים 'אלהינו ואלהי אבותינו' ועד 'חוס וחננו ורחם עלינו'. לגבי פסקת השבת, דילגנו מן המילים '(ו)רצה והחליצנו' ועד המילים 'ואל יהי צרה ויגון ביום מנוחתנו'. לעתים פסקת השבת חותמת בשרשרת פסוקים (בדרך כלל היא כוללת מבחר מפסוקים אלו: דברי הימים א כג 25; תה' פט 29; תה' קמז 2; תה' קלב 17), ובמקרים אלו דילגנו גם על הפסוקים. בקטעים הפותחים בלשון 'נחמינו', התעלמנו מן המשפט הפותח (מעין 'נחמינו יי אלהינו בציון עירך ובשכול בית מקדשך'), והתייחסנו לנוסח הקבע החל מן המילים 'רחם יי אלהינו'. בחלק מן המקרים הללו כתוב 'ורחם' במקום 'רחם', אך מכיוון שוי"ו החיבור נוספה רק כדי לקשר את המילה למשפט הפתיחה של שבת, החילוף לא נרשם בחילופי הנוסח. בקטעים אחרים, פסקת 'נחמינו' איננה כוללת את נוסח 'רחם' בתוכה, אלא הברכה עוברת הישר מן משפט 'נחמינו יי אלהינו' וכו' לתוך 'רצה והחליצנו'. במקרים אלו אין מדובר בנוסח חול שנוספו בו משפט פתיחה ותוספת באמצע, אלא בפסקה עצמאית לגמרי. מבחינה כרונולוגית, ייתכן מאוד שמצב זה הוא המצב המקורי, ורק בשלב שני שולבו יחד 'נחמינו' ונוסח הקבע הרגיל (כך מציעה שובל, ברכת המזון [לעיל, הערה 4]; עמ' 85, הערה 200). מכל מקום, הקטעים שבהם 'נחמינו' מולבש על גבי הנוסח הקבע הרגיל הם הרוב המוחלט בין קטעי הגניזה, והם הקטעים הרלוונטיים למחקר הנוכחי, שכן יש בהם תיעוד לנוסח הקבע של הברכה. לעומת זאת, קטעי 'נחמינו' ללא 'רחם' לא נכללו במחקר הנוכחי (לרשימת הקטעים המחזיקים 'נחמינו' ללא 'רחם', ראו להלן בהערה 92).

²⁰ בכשליש מן הקטעים חסרה המילה 'עלינו' (ואחר כך רשום 'על' במקום 'ועל').

²¹ בפחות ממחצית הקטעים חסרה המילה 'עלינו' (ואחר כך רשום 'על' במקום 'ועל').

<p>ועל היכלך ועל מקדשך ועל מעונך</p> <p>ועל ציון משכן כבודך</p>	<p>ועל ציון משכן כבודך²³</p> <p>ועל הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו</p> <p>רועינ²⁴ וזונינ²⁵ פרנסנו²⁶ כלכלנו²⁷ הרוח לנו²⁸ מכל צרותינו ואל תצריכנו יי אלהינו²⁹ לידי מתנות בשר ודם³⁰ אלא לידך המלאה והרחבה³¹ לא נבוש בעולם הזה ולא נכלם לעולם הבא³²</p> <p>ומלכות בית דוד תחזירנה למקומה³⁷</p>	<p>ועל היכלך ועל מקדשך ועל מעונך²²</p> <p>ועל ציון משכן כבודך</p> <p>ועל הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו</p> <p>ומלכות בית דוד מהרה³⁶ תחזירה למקומה בימינו</p>	<p>ועל הבית הגדול והקדוש אשר נקרא שמך עליו</p> <p>ומלכות בית דוד מהרה תחזיר למקומה בימינו ויבוא³⁵ משיח בן דוד בחיינו</p>	<p>ועל הבית הגדול והקדוש אשר נקרא שמך עליו</p> <p>ומלכות בית דוד מהרה תחזיר³³ למקומה בימינו³⁴</p>
---	---	---	---	---

²² המילים 'ועל היכלך...ועל מעונך' חסרות בפחות ממחצית מן הקטעים.

²³ בכשליש מן הקטעים נוסף כאן 'ועל מלכות בית דוד משיחך'.

²⁴ בפחות משליש מן הקטעים רשום 'רעינו' או 'רועינו' במקום 'רועינו'.

²⁵ בכשליש מן הקטעים רשום 'זונינו' או 'זונינו' במקום 'זונינו'.

²⁶ בכשליש מן הקטעים מילה זו חסרה.

²⁷ בפחות ממחצית הקטעים מילה זו חסרה. בקטעים שבהם המילה קיימת, נוסף לעתים קרובות 'הרויחנו'.

²⁸ בכמעט מחצית מן הקטעים נוסף 'מהרה'.

²⁹ בפחות ממחצית הקטעים המילים 'יי אלהינו' חסרות.

³⁰ הצירוף 'לידי מתנות בשר ודם' חסר בכשליש מן הקטעים. בקטעים שבהם הצירוף מופיע, נוסף לעתים קרובות

'שמתנתם מעוטה וחרפתם רבה', ובכשליש מן המקרים נוסף גם 'ולא ידי הלואתם' לפני 'שמתנתם מעוטה'.

³¹ הצירוף 'אלא... והרחבה' חסר בפחות ממחצית הקטעים. קיים גיוון רב בנקודה זו לגבי המילים 'המלאה והרחבה',

ובחלק מן הקטעים רשום במקום זאת 'הפתוחה' או 'הטובה והרחבה' או 'הטובה הרחבה המלאה והפתוחה' ועוד כיו"ב.

³² הצירוף 'לא נבוש... לעולם הבא' חסר בפחות ממחצית מן הקטעים.

³³ בכשליש מן הקטעים נוסף לפניו 'מלכותך' או 'ומלכותך'.

³⁴ בכשליש מן הקטעים רשום 'תחזירה' במקום 'תחזיר'.

³⁵ בכשליש מן הקטעים נוסף כאן 'אליה' או 'אליהו', ובחלקם נוספת לאחר מכן ו' החיבור ('אליהו ומשיח').

³⁶ מילה זו חסרה בכשליש מן הקטעים.

³⁷ בברכות מזון לשבת, הצירוף 'ומלכות... למקומה' מופיע בדרך כלל לפני פסקת 'רצה' אך לעתים אחריה, ובשלושה

קטעים הוא מופיע עוד קודם, אחרי 'שנקרא שמך עליו'. הצירוף חסר בכשליש מן הקטעים.

ובנה את ירושלים בקרוב	ובנה את ירושלים בקרוב ³⁸	ובנה את ירושלים בקרוב ³⁹	ובנה את ירושלים בקרוב ⁴⁰
והעלינו לתוכה ושמחנו בה	והעלינו לתוכה ושמחנו בה	והעלינו לתוכה ושמחנו בבניה	והעלינו לתוכה ושמחנו בה
ברוך אתה יי בונה ירושלים אמן	ברוך אתה יי בונה ⁴¹ ירושלים אמן	ברוך אתה יי הבונה ברחמיו את ירושלים ⁴² אמן	ברוך אתה יי בונה ⁴³ ירושלים אמן
ברוך אתה יי בונה ⁴⁴ ירושלים אמן			

קבוצת נוסח 1: הנוסח הבסיסי

בקבוצת הנוסח הראשונה אנו מוצאים נוסח בסיסי של הברכה על פי 13 כתבי יד מן הגניזה הקהירית. כל המרכיבים שבנוסח בסיסי זה מעוגנים במקורות החזו"ליים שציטטנו לעיל. תחילת הברכה פותחת בלשון 'רחם', כמתועד בדברי רב ששת ורב נחמן [בר יצחק] (בבלי מט, א). בעקבות פתיחה זו מובאת רשימה של שלושה פריטים שעליהם מבקשים את רחמי האל: ישראל, ירושלים והמקדש. שלושת הפריטים הללו הם שלושת הפריטים שזכרו במימרה של רב נחמן בבבלי (ברכות מח, ב), והם מנוסחים בדיוק כלשונם במימרה ההיא: 'על ישראל עמך', 'על ירושלים עירך', 'על הבית הגדול והקדוש'. לאחר מכן מופיעה בקשה להחזרת מלכות בית דוד בהתאם למסורת התנאיות שמחייבות אזכור דוד בברכה זו. בין בקשה זו ובין חתימת הברכה מובאת בקשה לבניין ירושלים, וגם היא מתבקשת על פי ההלכה החזו"לית הקובעת שיש לסיים בנוסח שהוא מעין החתימה.⁴⁵ בקשה זו מובילה לחתימת הברכה המנוסחת בהתאם למובא במימרת רב נחמן [בר יצחק] בבבלי ובמימרת ר' אבון בירושלמי: "בונה ירושלים".

ברם שורשיו של נוסח בסיסי זה של ברכת ירושלים עתיקים עוד יותר. בספר בן סירא אנו מוצאים תפילה על ירושלים והמקדש בלשון זה:

רחם על עם נקרא בשמך ישראל בכור כיניתה / רחם על קרית קדשך ירושלם מכוון שבתוך / מלא ציון את הודך ומכבודך את היכלך (בן סירא לו, יא-יג)⁴⁶

³⁸ בכשליש מן הקטעים רשום 'ותבנה' במקום 'ובנה'.

³⁹ בכמחצית מן הקטעים חסרה המילה 'בקרוב'. בכשליש מן הקטעים נוסף כאן 'בנין עולם'.

⁴⁰ בפחות ממחצית הקטעים חסרות המילים 'בנין עולם', ובכשליש מן הקטעים נוספות כאן המילים 'והעלינו לתוכה ושמחנו בה' (או: בתוכה). לרוב מדובר באותם קטעים, כלומר, כשחסר 'בנין עולם', נוסף 'והעלינו לתוכה וכו', וראו על כך להלן בפנים.

⁴¹ בכשליש מן הקטעים נוסף 'ברחמיו את'.

⁴² בכשליש מן הקטעים רשום 'בונה ירושלים', ולעתים 'בונה ברחמיו את ירושלים'.

⁴³ בפחות ממחצית הקטעים רשום לפני כן משפט מעין החתימה כגון 'ובנה את ירושלים בקרוב' או 'ותבנה בית מקדשך בימינו' או כיוצא בזה.

⁴⁴ בפחות ממחצית הקטעים נוסף 'ברחמיו את'.

⁴⁵ על הדרישה לסיים בלשון מעין החתימה, ראו: Ruth Langer, *To Worship God Properly*, Cincinnati 1998, עמ' 26-27; אליצור, ברכות קדומות (לעיל, הערה 9), עמ' 24, ובהערה 62 שם.

⁴⁶ ספר בן סירא השלם, מה' מ"צ סגל, ירושלים תשי"ט², עמ' רכה. התקבולת שבין פסוקים אלו ובין נוסח ברכת המזון צוינה לראשונה על ידי גינצבורג (L. Ginzberg, "Randglossen zum hebräischen Ben Sira", C. Bezold (ed.), *Orientalische Studien: Theodor Nöldeke zum siebzigsten Geburtstag* (2. März 1906) *gewidmet*, Gieszen 1906, כרך ב, עמ' 624), והעניין נידון גם אצל פינקלשטיין (ראו: Louis Finkelstein, 'The Birkat Ha-Mazon', *Jewish Quarterly Review*, New Series 19 [1929-1928], עמ' 220).

הקשר בין פסוקים אלו ובין נוסח ברכת המזון בולט הן ברמה הלשונית (פתיחות בלשון 'רחם על'), והן ברשימת הפריטים שעליהם מבקשים רחמים: ישראל וירושלים. המקדש מופיע גם הוא בתפילה קדומה זו, אם כי אין הוא מושא של 'רחם', אלא הוא מופיע כחלק מבקשה נפרדת הפותחת בלשון 'מלא'. יוצא אם כן שקיימים שורשים למרכיב העיקרי של הברכה כבר מזמן המקדש.⁴⁷ מכל מקום, מובן שניסוח הבקשות שבסוף הברכה – 'ומלכות... תחזיר', 'ובנה את ירושלים' – משקף מציאות שלאחר חורבן המקדש.

הנוסח הבסיסי שבקבוצת נוסח 1 הוא הנוסח ששימש בסידור רב סעדיה גאון. חמשת קטעי הגניזה המתעדים ברכה זו של ברכת המזון כחלק מסידור רב סעדיה גאון שייכים כולם לקבוצת נוסח 1.⁴⁸ אולם עולה כי לנוסח זה יש נוכחות בפריסה רחבה יותר שכן קטע קמב הוא סידור בבלי שאינו סידור רב סעדיה, וכן בחלק מעדי הנוסח של קבוצה זו ישנם סממנים ליטורגיים ארץ-ישראליים.⁴⁹

ואכן נוסח הברכה שבקבוצת נוסח 1 ממשיך ומופיע כגרעין הבסיסי כמעט בכל קבוצות הנוסח האחרות. יוצאת מכלל זה קבוצת נוסח 5 החריגה.⁵⁰ ומכל מקום, גם בה נשמרה אותה פסקת פתיחה ('רחם... על ישראל עמך ועל ירושלים עירך') וכן הבקשה לבניין ירושלים בסוף הברכה. אחידות זאת איננה מובנת מאליה, כפי שעולה מן ההשוואה לברכה המקבילה בתפילה העמידה. הברכה הארבע-עשרה בתפילת העמידה מוקדשת גם היא לעניין ירושלים. הברכה היא שרדה בפנינו בשני נוסחים עיקריים ושונים. הנוסח הראשון מקביל לקיים בברכת המזון: פתיחה בלשון 'רחם'; רשימה של דברים שעליהם מבקשים את רחמי האל, הכוללת בין היתר את 'ישראל עמך' ואת 'ירושלים עירך'; וסיום בבקשה קצרה על בניין ירושלים, המובילה לחתימת הברכה. לצד נוסח זה, קיים גם נוסח שני המדלג לחלוטין על פסקת 'רחם...', ובמקום זאת פותח בלשון 'על ירושלים (או: ולירושלים) עירך ברחמים תשוב'. הנוסח הראשון הוא הנוסח הקדום, ושורשיו מימי בן סירא, ואילו הנוסח האחר התפתח בשלב שני לאחר חורבן המקדש, כדי להבליט את עניין סילוק השכינה והבקשה לחזרתה.⁵¹

⁴⁷ אף ניתן אולי להצביע על תיעוד עתיק לאזכור של דוד בברכת ירושלים, בתפילה הקדומה על המזון שב'דידאכה', המסכת הנוצרית מן המאה הראשונה או מן המאה השנייה. (על תיארוך ה'דידאכה', ראו: Huub van de Sandt and David Flusser, *The Didache: Its Jewish Sources and its Place in Early Judaism and Christianity*, Assen and Minneapolis, 2002, עמ' 48-49). החוקרים כבר הצביעו על ההקבלות התבניתיות והתוכניות בין התפילה ההיא ובין ברכת המזון היהודית, וציינו שכל הנראה התפילה שב'דידאכה' נבנתה על פי מודל של ברכת מזון יהודית קדומה (פינקלשטיין, ברכת המזון [לעיל, הערה 45], עמ' 213-217; פלוסר, דיידאכה [לעיל, הערה 46], עמ' 311-318). והנה בחטיבה השלישית שם – היא החטיבה המקבילה לברכת ירושלים – מופיע המשפט 'הושענא לאלהי דוד'.

⁴⁸ מדובר בכ"י ה, יט, לח, מא, נד. נוסח הדפוס של סידור רב סעדיה גאון, המבוסס על כ"י אוקספורד Hunt. 448, מורחב קצת יותר וכולל את הצירוף 'ועל היכלך ועל מעונך ועל ציון משכן כבודך' (ראו: סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' קב) אך ככל הנראה תוספת זו איננה מקורית לסידור רס"ג, אלא היא נוספה בידי המעתיק. גם כ"י נה שייך למסורת רס"ג, אך כבר הראו החוקרים שהוא עיבוד של הסידור (ראו נ' יודר, 'עיבודי סידור רס"ג והתאמתו לשימוש נוח – אופייני ומגמתו של הסידור', בתוך: הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 585-588; ד' גרינברגר, 'סידור רס"ג: עיונים בנוסח, מבנה והוראות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע, תשע"ג, עמ' 43). לדיון נרחב בנוסח רס"ג של ברכת המזון, ראו: א' שמידמן וא' ארליך, 'נוסח ברכת המזון בסידורי רב סעדיה גאון ור' שלמה בן נתן', פעמים 162 (תש"ף), עמ' 79-57.

⁴⁹ כך בעיקר לגבי כ"י קמז, הכולל חתימת 'אלהי דוד בונה ירושלים', סימן ארץ-ישראלי מובהק. יש לציין גם את כ"י קמד, שבו ברכת המזון מסתיימת בקריאה 'תיוושעו באלהי אמן' – אמירה טיפוסית בטקסטים ארץ-ישראליים – וכן כ"י קן, הכולל ברכת מזון מפויטות, סוגת פיוט שהייתה נהוגה בעיקר במסורת הארץ-ישראלית.

⁵⁰ חריגותה של קבוצת נוסח 5 ופשרה יידונו בהמשך המאמר.

⁵¹ ראו: ארליך, תפילת העמידה (לעיל, הערה 6), עמ' 192-196; ארליך, ירושלים (לעיל, הערה 6), עמ' 18-36. מכל מקום, המוטיב של סילוק השכינה אינו עולה מיד לאחר החורבן, אלא רק כמה דורות לאחר מכן בתקופת האמוראים (ראו: א' ארליך, 'מקום השכינה בנוסח התפילה הקדום', סידרא יג [תשנ"ז], עמ' 18-22). היינימן העלה על נס תופעה זו של שני נוסחים שונים לברכת ירושלים והסיק מכך שבזמן הקדום רווחו נוסחים אלטרנטיביים רבים של הברכה (י' היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ו², עמ' 35). גם קיסטר סבור שנוסח

והנה אין שום תיעוד למהלך מקביל בברכת המזון.⁵² בעוד נוסח 'רחם' שבתפילת העמידה הוחלף בחלק מן הקהילות בנוסח חלופי שהתמקד בסילוק השכינה, הרי שבברכת המזון הנוסח הפותח בלשון 'רחם' נותר תמיד על כנו. כדי להסביר את ההבדל הזה, נציין תחילה את המקורות החז"ליים שציטטנו לעיל והמתעדים את נוסח 'רחם על ישראל עמך ועל ירושלים עירך' בברכת המזון. ייתכן שקיומם של מקורות אלו עיגן את נוסח 'רחם' בברכת המזון, וזאת לעומת תפילה העמידה שלגביה אין אנו מוצאים מקורות חז"ליים המגדירים נוסח ספציפי שכזה. בכך נשאר בתפילת העמידה פתח רחב יותר לשינויים בנוסח הברכה. ואולם קרוב לוודאי שהגורם העיקרי הוא ההבדל בסביבת ביצוען של שתי הברכות. תפילת העמידה התבצעה בבית הכנסת, שנתפס כ'מקדש מעט', העומד כממלא מקומו של בית המקדש.⁵³ יתר על כן, האדם המתפלל תפילת העמידה אמור לכוון את עצמו מול מקום המקדש בירושלים.⁵⁴ בהינתן סביבה זאת, אין פלא שסילוק השכינה היה בולט ומורגש, וטבעי היה שהמתפללים ירצו לתת ביטוי לכך בתוך תפילתם. לעומת זאת ברכת המזון נאמרה בסביבה ביתית ומשפחתית, מסביב לשולחן האכילה, ובלי שום צורך לפנות כלפי מקום המקדש. סביבה זו מנותקת למדי מאווירת השכינה שבמקדש, ויש לשער שמשום כך לא השתנה הנוסח של ברכת המזון כפי שהשתנה הנוסח של תפילת העמידה.

כמה מחילופי הנוסח שבקבוצה זו ראויים לציון, ונדון בהם תוך כדי הצבעה על שיעור הופעתם בקבוצות הנוסח האחרות.⁵⁵ נדון תחילה בחילופי הנוסח של פסוקית הפתיחה 'רחם... – כאמור, המושא הראשון של פסוקית זו הוא בדרך כלל 'על ישראל עמך'. ואולם בשניים מעדי הנוסח נוספה לפני כן המילה 'עלינו' (כ"י כ, קמד). ברור למדי שמילה זו היא תוספת משנית לנוסח הבסיסי, כדי להעניק לבקשה נופך אישי יותר.⁵⁶ ואכן קיימת קורלציה בין הופעתה של מילה זו ובין הנוסחים המורחבים והמאוחרים יותר של הברכה: בקבוצות הנוסח 5,4,3 המילה מופיעה ברוב רובם של כתבי היד.⁵⁷ תוספת אחרת היא המילים 'ברחמיך הרבים', המופיעות אחרי הפתיחה 'רחם יי אלהינו' באחד מעדי הנוסח של קבוצת נוסח 1 (כ"י קמז). גם כאן מדובר בתופעה ליטורגית ידועה, המתועדת גם בברכה הראשונה של ברכת המזון.⁵⁸ בקבוצות הנוסח האחרות תוספת זו מתרחבת לעתים

⁵² 'על ירושלים עירך...' עשוי להיות נוסח קדום. ראו מ' קיסטר, 'קווים לנוסחאות בתפילות הקבע לאור ברכות בספר השביעי של 'תקנות השליחים'', תרביץ עז (תשס"ח), עמ' 221-225.

⁵³ עניין זה הובלט על ידי שובל, ברכת המזון (לעיל, הערה 4), עמ' 80.

⁵⁴ בנוסף לכך, תפיסה חז"לית מוכרת ממקמת את השכינה בתוך בית הכנסת (ראו: ארליך, 'מקום השכינה בתודעת המתפלל', תרביץ סה, ה [תשנ"ו], עמ' 323-325); בהינתן תפיסה שכזו, כל תפילה המתבצעת בבית הכנסת יש בה כדי להסב את תשומת הלב לעניין השכינה.

⁵⁵ ראו שם, עמ' 314-316.

⁵⁶ חילופי הנוסח הנזכרים כאן אינם מופיעים בטבלת הנוסחים כחלק מקבוצת נוסח 1, שהרי אין הם מופיעים אלא במיעוט מכתבי היד של קבוצת נוסח זו. בחלק מן המקרים, חילופי הנוסח הללו הופכים לנוסח הדומיננטי בקבוצות הנוסח האחרות, ובמקרים אלו הם מופיעים בטבלה כחלק מקבוצות הנוסח הזן (כך למשל לגבי תוספת 'עלינו', שמופיעה בטבלה פתיחת הברכה בקבוצות נוסח 3, 4, 5). אף על פי כן, ראינו לנכון להתייחס לחילופים אלו כבר כאן, שכן הם מופיעים כבר בחלק מכתבי היד המתעדים את הנוסח הבסיסי של קבוצת נוסח 1.

⁵⁷ תופעה מקבילה קיימת בברכה הראשונה של ברכת המזון, לגבי הצירוף 'הזן את העולם כולו', כאשר חלק מכתבי היד גורסים במקום זאת 'הזן אותנו ואת כל העולם כולו' (ראו: שמידמן-ארליך, ברכת הזן [לעיל, הערה 1], במדור חילופי הנוסח, ובעיקר בקבוצת נוסח 6, עמ' 221-223). התוספת 'אותנו' בברכה הראשונה נדירה הרבה יותר מן התוספת 'עלינו' בברכה השלישית; מכל מקום על פי רוב (יותר מ-70 אחוזים), כאשר התיבה 'אותנו' נמצאת בברכה הראשונה, הברכה השלישית כוללת את המילה 'עלינו' כנגדה.

⁵⁸ בכמה מכתבי יד שבהם נוסף 'עלינו', הנוסח ממשיך לאחזק מן הישר במילים 'ועל ירושלים עירך'. ככל הנראה המילה 'עלינו' נתפסה כתחליף לעם ישראל כולו, ולכן היה מיותר לומר גם 'ועל ישראל עמך'. כך בכ"י ו, כב, קז. תופעה דומה קיימת גם בכ"י מז, אם כי שם נוסף גם אזכור של האבות: 'עלינו ועל אבותינו ועל ירושלים עירך'. לעניין השילוב כאן של גוף ראשון רבים יחד עם אזכור של האבות, יש לציין שאותו כתב היד גורס כך גם בברכה השנייה של ברכת המזון: 'על שהנחלתנו והנחלתה לאבותינו' (צירוף זה קיים במיעוט מעדי הנוסח של הברכה השנייה; ראו: שמידמן-ארליך, ברכת הארץ [לעיל, הערה 1], במדור חילופי הנוסח, ובעיקר בקבוצת נוסח 6 שם).

⁵⁹ כך למשל, לאחר המילים 'התקין מזון לכל אשר ברא', יש עדי נוסח המוסיפים 'כרחמיו וכתובו חסדיו'. כמו כן, בתחילת הברכה, לאחר המילים 'הזן את העולם... בחסד וברחמים', יש עדי נוסח המוסיפים 'רבים', או שגורסים 'כרחמיו ובחסדיו הרבים'. ראו: שמידמן-ארליך, ברכת הזן [לעיל, הערה 1], עמ' 217-222. בכמה מקרים מצאנו

ל'ברחמיך הרבים ובחסדיך הגדולים' (כתבי יד לג, עט, עד, פב, קלא, קמ), ובשני כתבי יד היא מתרחבת עד כדי שש מילים: 'ברחמיך הרבים וחסדיך הנאמנים וטובותיך הגדולים'.⁵⁹ מכל מקום, ככלל תוספות אלו של 'ברחמיך הרבים' וכולי מופיעות רק במיעוט מעדי הנוסח. לגבי הצירוף 'אשר נקרא שמך עליו', על בסיס יר' לד 15: 'בבית אשר נקרא שמי עליו' (ועוד מקראות כיוצא באלה), מיעוט מכתבי היד שבקבוצת נוסח 1 מתעדים את החילוף 'שנקרא' במקום 'אשר נקרא'.⁶⁰ גם תופעה זו היא התפתחות ליטורגית אופיינית, שלפיה הצורה המקראית והארכאית 'אשר' שבפסוק מתחלפת בשי"ן הזיקה.⁶¹ ואכן בקבוצות הנוסח המורחבות והמאוחרות יותר, הצורה עם שי"ן הזיקה הופכת לצורה הדומיננטית.⁶²

ראויה לציון מיוחד תוספת המילה 'ומלכותך', שמופיעה לפני פסקת 'ומלכות בית דוד מהרה תחזיר למקומה' בארבעה מעדי נוסח של קבוצה 1. ברור שמילה זו לא הייתה חלק מן הנוסח הקדמון של הברכה, שכן היא איננה משתלבת יפה מבחינה תחבירית וגם לא מבחינה תבניתית, וכל אופייה בולט כתוספת מכוונת. ניתן לשער שהלך המחשבה שהוביל לתוספת זו הוא שלא ראוי לדבר על מלכות בני אדם ללא אזכור של מלכות שמים, בדומה למובא בבבלי ברכות (מט, א): 'אידי דאמר מלכות בית דוד לאו אורח ארעא דלא אמר מלכות שמים' (אם כי בסוגיית הבבלי, הסברה מוסבת על אזכור מלכות שמים בברכה שלאחר מכן, ולא באותה ברכה עצמה).⁶³ ואולם בעלי ההלכה בימי הביניים התנגדו נמרצות להוספת המילה 'ומלכותך'. כך למשל ב'כלבו': 'ואלו שאומרים ומלכותך ומלכות בית דוד טועים הם'; ולשון דומה מצוי בתלמידי רבינו יונה, ברשב"א, ועוד.⁶⁴ נימוקים שונים הובאו לעניין זה. יש מן המקורות שמסבירים שהדבר מנוע מכיוון שברכת ירושלים היא ברכה הסמוכה לחברתה, וכבר הוזכרה 'מלכות' בפתיחת ברכת המזון.⁶⁵ ויש שמסבירים שלא ראוי להזכיר מלכות שמים ליד מלכות בני אדם, שכן משתמע מכך שיש משקל שווה לשתי המלכויות.⁶⁶ בין כך ובין כך, ייתכן שהתנגדות הלכתית מסוג זה השפיעה גם על הנוסחים שבמזרח, ועל כן הלך

תוספות כגון אלו הן בברכה הראשונה והן בברכה השלישית. למשל, בכ"י עט, הברכה הראשונה כוללת את התוספות 'ברחמיך הרבים', ו'רחמיך ורחמיך הרבים' ו'ברכה השלישית: רחם יי אלהינו בר[חמיך] הרבים ובחסדיך הגדולים'. כמו כן, בכ"י מז, בברכת הזון נוסף '[כ]רחמיך ורחמיך חסדיו', ובמקביל, בברכת ירושלים: 'רחם... ברחמיך הרבים וחסדיך הנאמנים'.

על התופעה באופן כללי ראו: ארליך, תפילת העמידה (לעיל, הערה 6), עמ' 15.

⁵⁹ כך בכ"י מז, ובדומה לו בכ"י ג, בחילוף מקום התארים: 'בר[חמיך] הרבים ובחסדיך הגדולים ובטוביך הנאמנים'.
⁶⁰ כך כנראה בכ"י לב, קמז, קמז (אם כי כל שלושת כתבי היד מעורפלים במקצת בנקודה זו).

⁶¹ חילוף מקביל קיים בברכת הטוב והמטיב, לגבי הצירוף 'אשר בכל יום ויום' / 'שבכל יום ויום'. ואכן קיימת קורלציה בין שתי הברכות בעניין זה: ביותר מ-75 אחוזים מן המקרים שבהם הברכה השלישית מנוסחת בלשון 'אשר נקרא', הברכה רביעית מנוסחת בלשון 'אשר בכל יום ויום'.

⁶² כך בקבוצות נוסח 3, 4. והשווה לחילוף דומה בברכה השנייה של ברכת המזון, שלפיו כתבי יד בודדים גורסים 'ועל תורתך אשר למדתנו ועל חוקי רצונך אשר הודעתנו', ואילו לרוב כתבי היד גורסים 'שלימדתנו' ו'שהודעתנו' (ראו: שמידמן-ארליך, ברכת הארץ [לעיל, הערה 1], במדור חילופי הנוסח, קבוצות נוסח 5-6).

⁶³ שני כתבי יד (כ"י אוקספורד 366 וכ"י פריז 671) גורסים כאן: 'דאמר מלכות ארעא דהיינו בית דוד', ונראה שהמילים 'מלכות ארעא' הן תוספת פרשנית שמטרתה להבהיר שאין מן הראוי להזכיר מלכות בני אדם ללא אזכור של מלכות שמים, כפי שהסברנו בפנים.

⁶⁴ ראו: כלבו, מהד' ד' אברהם, כרך א, שער כד, עמ' תשנה-תשנט; רבינו יונה על הרי"ף ברכות לו, א; רשב"א ברכות מט, א.

⁶⁵ כך ברשב"א שם, וכן בריטב"א, וכן ברמב"ן.

⁶⁶ כך למשל בתלמידי רבינו יונה שם: 'שאינן להם להשוות ביחד מלכות דארעא ומלכותא דשמיא'; וכן מסביר תלמיד הרשב"א (ספר הפרדס ותרומת הפרדס לרבנו אשר בן רבי חיים נבי"ו ממונתשון, מהד' מ"ל הלוי קצנלבוגן, ירושלים תשמ"ה, עמ' רמ). לכאורה כלל זה הוא ההפך הגמור מן הנאמר בגמרא, אך למעשה טענה זו הומצאה כדי לתרץ קושי באותה הגמרא: מדוע הגמרא איננה מעלה על הדעת את הפתרון הפשוט של אמירת 'ומלכותך' ליד 'מלכות בית דוד'? כך יוצא שבעלי ההלכה למדו שאסור להזכיר מלכות שמים ליד מלכות בית דוד מתוך הגמרא שמחייבת אזכור של מלכות שמים ליד מלכות בית דוד.

ופחת השימוש במילה 'ומלכותך', ובקבוצות הנוסח האחרות שיעורו נמוך בהרבה משיעורו בקבוצת נוסח 1.⁶⁷

עוד חילוף בפסקת 'ומלכות בית דוד' קשור למילה 'תחזיר'. בחלק מן הנוסחים, המילה 'תחזיר' מתחלפת בצורה 'תחזירה'. ככל שנוסח הברכה הולך ומתרחב, כך הצורה המורחבת 'תחזירה' הופכת לגרסה הדומיננטית, ובקבוצת הנוסח המורחבת ביותר, קבוצה 4, המילה מתרחבת באות נוספת לצורה 'תחזירנה'. השינוי מ'תחזיר' ל'תחזירה' הופך את המשפט למשפט ייחודי, בשל התוספת של כינוי הפועל, והצורה 'תחזירנה' היא צורה חלופית של אותה הצורה, בתוספת אות אחת. ברם בין כך ובין כך אין כל הבדל במשמעות המשפט. אלא נראה שחלק מן התופעה הטבעית של התרחבות הנוסח, כך התרחבה גם מילת מפתח זו, תחילה באות אחת ואחר כך בשתי אותיות. ואולי בשל הכמיהה להחזרת המלכות ולביאת המשיח ביקשו המתפללים להעצים את השהייה במילה טעונה זו.

קבוצות נוסח 2-3: 'ועל מלכות', 'ועל ציון'

בשתי קבוצות הנוסח הבאות, קבוצה 2 וקבוצה 3, אנו מוצאים תוספות לרשימת הדברים שעליהם מבקשים את רחמי האל בפסקה הפותחת של הברכה. בקבוצה 2 נוסף כאן הצירוף 'ועל מלכות בית דוד משיחך', ובקבוצה 3 נוסף הצירוף 'ועל ציון משכן כבודך' (וברוב כתבי היד של קבוצה 3 נוסף לפניו גם: 'ועל היכלך ועל מקדשך ועל מעונך').⁶⁸ שתי תוספות אלו באות בתפוצה משלימה – כאשר האחת נמצאת, השנייה איננה. רק בקבוצה 4, המורחבת והכוללת תוספות ארוכות בעניין מזון ופרנסה שאינן מעניין הברכה, אנו מוצאים שילוב של שתי התוספות של 'ועל מלכות' ו'ועל ציון' גם יחד. נראה אפוא שהנוסח הבסיסי שבקבוצה 1 משקף את הנוסח הקדום של הברכה, ונוסח זה התפתח בשני ערוצים שונים: בערוץ האחד נוספה הדגשה על מלכות בית דוד, ובערוץ השני נוספה הדגשה על ענייני המקדש.⁶⁹ בשלב מאוחר יותר שולבו יחד שתי התוספות, כפי שמתועד בקבוצת נוסח 4.

מבחינת התוכן שתי התוספות הן מיותרות בעיקרן ויוצרות כפילות. שכן מלכות בית דוד נזכרת כבר בפסקה 'ומלכות בית דוד מהרה תחזיר למקומה', ובית המקדש נזכר כבר בצירוף 'ועל הבית הגדול והקדוש'. ניתן לשער שצירופים אלו נדדו מהברכה המקבילה בתפילת העמידה שבה יש להם תפקיד עיקרי. הצירוף 'על הבית הגדול והקדוש' לא שימש אף פעם בתפילת העמידה,⁷⁰ אלא האזכור העיקרי של המקדש בעמידה הוא הצירוף 'רחם... על ציון משכן כבודך' (ולעתים בתוספת 'ועל היכלך ועל מקדשך ועל מעונך').⁷¹ כמו כן במנהג ארץ ישראל, שבו נכלל נושא 'דוד' בברכת ירושלים בתפילת העמידה, נושא זה בא לידי ביטוי בצירוף 'רחם... על מלכות בית דוד', ואילו הצירוף 'ומלכות בין דוד תחזירה למקומה' לא שימש בתפילת העמידה.⁷² נראה אפוא שהצירופים 'על מלכות' ו'על ציון' עלו לראשונה כחלק מתפילת העמידה, ובשלב שני הם הועברו לברכת המזון

⁶⁷ בקבוצת נוסח 1 שיעורו עומד על 36 אחוזים (4 מתוך 11 כתבי יד שבהם פסקה זו שרדה). בקבוצות נוסח 3-4 הוא מופיע בכחמישה עשר אחוזים מכתבי היד, ובקבוצת נוסח 2 הוא מופיע פעם אחת בלבד (בקבוצה 5 העניין אינו שייך, שכן, כפי שנראה בהמשך, בקבוצה זו אין אזכור של מלכות בית דוד כלל). יש לציין שבאחד מעדי הנוסח של קבוצה 4 (כ"י קט), התיבה 'ומלכותך' איננה מופיעה ליד פסקת 'ומלכות בית דוד תחזיר', אלא היא מופיעה בתחילת הברכה, כחלק מפסקת 'רחם!': 'רחם... על מלכותך ועל מלכות בית דוד משיחך'. תופעה זו ייחודית ואיננה חוזרת באף קטע גניזה אחר.

⁶⁸ רייף ציין שיש בתוספת אחרונה זו כדי להוסיף נימה של שיריות, שכן, לעומת הצירוף הפרוזאי 'הבית הגדול והקדוש', התוספת הזאת מוסיפה כינויים שיריים למקדש כגון 'מעון', 'היכל', 'משכן כבודך' (ראו: Stefan C. Reif, "Some Notions of Restoration in Early Rabbinic Prayer", in: J. M. Scott (ed.), *Restoration: Old Testament, Jewish, and Christian Perspectives*, Leiden-Boston-Köln 2001, עמ' 298).

⁶⁹ מסקנה זאת עומדת בניגוד לטענתו של פינקלשטיין שהנוסח הקדום של הברכה כלל את המילים 'ועל ציון משכן כבודך ועל מזבחך ועל היכלך' (פינקלשטיין, ברכת המזון [לעיל, הערה 46], עמ' 220, 233).

⁷⁰ בקטעי הגניזה צירוף זה כלול בתפילת העמידה פעם אחת בלבד, וברור שמדובר במקרה שבו נוסח הברכה מברכת המזון שובץ בטעות כפי שהוא בתפילת העמידה. ראו על כך להלן, הערה 111.

⁷¹ ארליך, תפילת העמידה (לעיל, הערה 6), עמ' 190-191.

⁷² שם. מובן שהדבר רלוונטי רק במנהג ארץ ישראל, שכן במנהג בבל הוקדשה ברכה נפרדת לעניין דוד.

לצד הביטויים המקבילים שכבר נתקבעו שם, לשם חיזוק העניין ואולי גם בתהליך של אשגרה בעלמא.⁷³

עוד יש לציין שתוספות אלו אינן נספחות לסוף פסוקית 'רחם', אלא הן משתבצות תמיד באמצע הפסוקית, לפני 'ועל הבית הגדול והקדוש'. תופעה זו מסתברת, שכן כל הפריטים שבפסקת 'רחם' מנוסחים לפי תבנית קבועה, שלפיה כל אחד מסתיים בכינוי בגוף שני ('עמד', 'עירך', וכו'). יוצא מכלל זה רק הפריט האחרון והוא: 'ועל הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו'. נראה שהשינוי בניסוח הפריט האחרון נעשה בכוונה תחילה כדי לציין את סוף רשימת הפריטים, שכן זו טכניקה מוכרת הן מלשון המקרא והן מלשון חז"ל.⁷⁴ ומכיוון שהפריט 'ועל הבית הגדול' כבר היה מנוסח בצורה מסומנת זו, לא היה מקום להוסיף דברים אחריו, אלא כל הצירופים שנוספו בשלב שני מוקמו לפניו.

מרכיב נוסף שעולה בקבוצות נוסח אלו הוא התוספת 'ויבוא משיח בן דוד בחיינו', המופיעה לאחר 'ומלכות בית דוד תחזיר למקומה'.⁷⁵ מרכיב זה מופיע בכרבע מעדי הנוסח של קבוצה 3. לעומת זאת בקבוצה 2, מרכיב זה מופיע כמעט בכל אחד מעדי הנוסח. השימוש המרבי במרכיב זה בקבוצה 2 מסתבר, שכן נוסח קבוצה זו המוסיף 'ועל מלכות בית דוד משיחך' בתחילת הברכה, משקף רצון להדגיש הדגשה יתרה את העניין של דוד. כך יוצא שבנוסחים שבקבוצת נוסח 2 ישנם שלושה אזכורים של דוד במשך הברכה: הבקשה לרחם על בית דוד, הבקשה להחזיר את מלכות בית דוד והבקשה לביאת משיח בן דוד. בשניים מעדי הנוסח הללו ('כ"י כה, קמא) הברכה אף מסתיימת בחתימת 'אלהי דוד ובונה ירושלים', ויוצא אפוא שבמקרים אלו דוד נזכר לא פחות מארבע פעמים במשך הברכה.⁷⁶

קבוצת נוסח 4 פסקת 'רועינו זונינו'

בקבוצת נוסח 4 אנו מוצאים את הנוסחים המורחבים ביותר של הברכה הכוללים תוספות בעניין מזון וכלכלה, הצלה מצרות, העולם הבא ועוד. המרכיב הבסיסי של התוספות ברוב עדי הנוסח של קבוצה זו הוא בערך כך: 'רועינו⁷⁷ זונינו ופרנסינו וכלכלינו והרוח לנו מכל צרותינו ואל תצריכנו יי אלהינו לידי מתנות בשר ודם'.⁷⁸ ברבים מעדי הנוסח מצטרפים כאן צירופים נוספים כגון: 'ולא

⁷³ ברם בקבוצת נוסח 4, אנו מוצאים כמה מקרים שבהם נכלל 'ועל מלכות בית דוד משיחך', אך הושמט 'ומלכות בית דוד תחזירה למקומה', ויוצא שהצירוף 'ועל מלכות' אינו תוספת לשם חיזוק העניין אלא הוא הצירוף העיקרי. כך בכ"י טו, מב, עג, פו, וכך עד היום בחלק מעדות ישראל. באופן דומה, בקבוצת נוסח 3, חלק מן הנוסחים משמיטים את הצירוף 'ועל הבית הגדול והקדוש' ('כ"י לג, ס, עז, עט, צח, קיב), ויוצא שהאזכור העיקרי של המקדש בא במילים 'ועל מעונך... ועל ציון משכן כבודך'. קרוב לשער שלאחר שנקבעו הצירופים 'ועל מלכות' ו'ועל ציון' בברכת המזון, הרגישו חלק מן המתפללים בכפילות שבדבר, ומכיוון שהצירופים הללו באו כבר בתחילת הברכה, הושמטו האזכורים הכפולים של המקדש ושל מלכות בית דוד שבהמשך הברכה. (בקבוצת נוסח 5 כל הנוסחים נוקטים ב'ועל ציון' במקום 'ועל הבית הגדול', וראו להלן בפנים להסבר העניין).

⁷⁴ א' מירסקי, סגנון עברי, ירושלים תשנ"ט, עמ' 69-11.
⁷⁵ בחלק מן הנוסחים מובא כאן גם 'אליהו': 'ויבוא אליהו ומשיח בן דוד'. אך אין תיאום דקדוקי בין 'ויבוא' לבין 'אליהו' ומשיח, ונראה שמפני זה שולבו שתי הדמויות לדמות אחת בחלק מן הנוסחים של קבוצת נוסח 2: 'ויבוא אליהו משיח בן דוד' (כך בכ"י ד, לא, קיד, קכא).

⁷⁶ לדיון בחתימה ארץ ישראלית זו, ראו להלן בסעיף 'חתימת הברכה'.
⁷⁷ ברוב כתבי היד, מילה זו היא כינוי-פנייה להקב"ה ('רועינו'), אך בחלק מכתבי היד הוא"ו חסרה ('רועינו'), ונראה שבמקרים אלו מדובר בבקשה בלשון ציווי (רועינו = רעה אותנו), בהתאם ללשונות הציווי שבאות לאחר מכן (זונינו, פרנסינו, כלכלינו, הרוחנו, וכו'). כמו כן, בכמה קטעים בוודדים המילה השנייה איננה לשון ציווי ('זונינו') אלא כינוי-פנייה להקב"ה ('זנו' = מי שזן אותנו). אין אף כתב יד בפנינו שגורס 'רועינו זנונו פרנסינו', אף על פי שרצף תחבירי שכזה (ציווי + כינוי-פנייה + ציווי) קיים במקומות אחרים בליטורגיה היהודית, דוגמת 'עננו דורשנו עננו'. אלא, קטעים הגורסים כאן 'זנונו' גורסים גם לפני כן 'רועינו', ויוצרים בכך שרשרת של שני כינוי-פנייה.

⁷⁸ המילים האחרונות כאן מופיעות בתלמוד הירושלמי כחלק מן התפילה שאומרים בהתעוררות משינה (ברכות פ"ד ה"ב, ז ע"ד, עמ' 36): 'ואל תצריכנו לידי מתנות בשר ודם'.

לידי הלואתם'; 'שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה'⁷⁹; 'אלא לידך המלאה והרחבה'⁸⁰; 'לא נבוש בעולם הזה ולא נכלם לעולם הבא'; 'כי בשם קדשך הגדול בטחנו' ועוד. נוסח מורחב שכזה מתועד גם בסדר רב עמרם גאון.⁸¹ אף שאין הדבר נאמר במפורש, נראה שצודקים החוקרים שלמעין פסקה זו נרמז בדיון הבא מן התלמוד הירושלמי וממקבילתו במדרש ויקרא רבה:

תני אסור לתבוע צרכיו בשבת. ר' זעורה שאל לר' חייה בר בא: מהו מימר "רעינו פרנסינו"? אמ' ליה: טופוס ברכות כך ה' (ירושלמי, שבת פט"ו ה"ג, טו ע"ב, עמ' 436) "ממצוא חפצך ודבר דבר" (יש' נח 13), מיכן שאסור לאדם לתבוע חפציו בשבת. ר' זעירה בעא קומי ר' חייה בר בא. אמ' ליה אילין דאמ' "רועינו זונינו פרנסינו" בשבת מה הוא? אמ' לו טופוס ברכות כך הוא. (ויקרא רבה, לד, טז)⁸²

מן הירושלמי ניתן להסיק אפוא על קדמותו של חלק מפסקה זו או לפחות מהגרסה העברית שלה ('רעינו [זונינו] פרנסינו') כבר במאה השלישית לספירה. אם לשון שאלת רבי זעירה 'אילין דאמרי'ן' במובאה מויקרא רבה היא ביטוי אותנטי לדברי הירושלמי הרי שמלכתחילה לא פשט הנוסח בכל המקומות.

מאן (1925)⁸³ סבר שמן הירושלמי יש להסיק שמדובר בנוסח על פי מנהג ארץ ישראל ור' זעורה שואל את ר' חייה בר אבא האם לשון זו ראויה להיאמר גם בשבת נוכח האיסור 'לתבוע צרכיו בשבת'. לשיטתו, הירושלמי משמש אמצעי זיהוי לסידורים שמכילים את הפסקה הזו כמשקפים את מנהג ארץ ישראל הקדמון. בשלושה מתוך ארבעת הקטעים שהוא מביא במאמרו על התפילה במנהג ארץ ישראל חסרה פסקת 'רועינו זונינו'. הוא מסביר עובדה זו בכך שאין הם ארץ ישראלים טהורים וכבר הוסרה מהם פסקה זו מחמת האיסור 'לתבוע צרכיו בשבת'.

פינקלשטיין (1928)⁸⁴ פירש את הירושלמי באופן שונה בתכלית. נקודת המוצא שלו היא שביית גידולה של הפסקה הוא מנהג בכל כפי שנרשם בסדר רב עמרם גאון ושלא נהגו לאומרה בארץ ישראל. לאור זאת הוא באר את המובאה מן הירושלמי כדיון בין חכמים בבליים החיים בארץ ישראל, ורבי זעורה שואל את ר' חייא בא אבא האם נכון לברך בנוסחם הבבלי השגור גם בשבת או שמא 'אסור לתבוע צרכיו בשבת'. בכך הוא הסביר מדוע בנוסחי הברכה שהם ארץ ישראלים לפי דעתו, חסרה הפסקה הנידונה.

⁷⁹ גם ביטוי זה מופיע כחלק מן התפילה הנ"ל (שם). ביטוי זה וכן הביטוי הנזכר בהערה הקודמת מופיעים גם כחלק מתחינה בתוך ברכות השחר על פי מנהג ארץ ישראל. ראו על כך אצל רוד רזיאל קרצ'מר, תפילת הבוקר הארץ ישראלית בקטעי הסידורים מגניזת קהיר, עבודת דוקטור, באר שבע 2018, עמ' 91-92.

⁸⁰ בעדי נוסח רבים צירוף זה מתרחב בשמות נרדפים נוספים. כך למשל: 'לידך המלאה והרחבה העשירה הפתוחה' (כ"י טז); 'מידך הפתוחה הרחבה (!) העשירה המלאה' (כ"י מב). שרשרת התארים הרחבה והעשירה ביותר בין עדי הנוסח בפנינו קיימת בכ"י קט: 'מי[דך] [...] המלאה הרחבה העשירה השביעה המרובה הנדובה הפתוחה החזקה'. לגלגולי הצירוף במנהגי התפילה האירופאיים, ראו: מ' חלמיש, 'לגלגולי הנוסח של הביטוי "לידך המלאה הפתוחה הקדושה והרחבה"', בתוך: לשון חכמים והתחומים הנושקים לה: מבחר מאמרים לכבוד שמעון שרביט, בעריכת א' חזן וז' לבנת, רמת-גן תש"ע, עמ' 169-184. דיו רב נשפך על דיונים בנוסח האשכנזי הידוע הכולל את התואר 'קדושה', ורבו החוקרים והמפרשים שהציעו לתקן 'גדושה'; לסיכום העניין ראו: ב"צ פישלר, 'שבשתא כיון דעל – על', לשוננו לעם לז' (תשמ"ח), עמ' 264-268, וראו גם: ב"צ פישלר, 'כי אם לידך המלאה, הפתוחה והגדושה', הארץ 05.03.2003. מכל מקום, בעדי הנוסח שבפנינו כאן, לא מצאנו לא 'קדושה' ולא 'גדושה'.

⁸¹ סדר רב עמרם גאון, מהד' ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' מה-מז.

⁸² מהד' מרגליות, עמ' תתטז, וראו שם לשינויים קלים בחילופי הנוסח.

⁸³ Jacob Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *HUCA* 2 (1925), pp. 332-338

⁸⁴ פינקלשטיין, ברכת המזון (לעיל, הערה 46), עמ' 231-232.

שני הפירושים האלה, המנוגדים זה לזה, מלמדים לא רק עד כמה המובאה הקצרה מן הירושלמי איננה חד-משמעית, אלא גם עד כמה בעיית להבחין בבירור בין נוסחים של מנהג ארץ ישראל לבין נוסחים של מנהג בבל באשר לברכת המזון.⁸⁵

מרמורשטיין (1926),⁸⁶ שגם הוא קושר בין פסקת 'רועינו זונינו' לבין המובאות מן הירושלמי ומויקרא רבה, מציע פרשנות שונה. הנקודה העיקרית לשיטתו היא שיש להבחין בין נוסח הברכה השלישית בימות החול לבין נוסחה בשבתות. בין קטעי הגניזה שנאספו במוזיאון הבריטי הוא מצא קטע סידור של הברכה השלישית של ברכת המזון. בסידור זה נרשם לימות החול נוסח 'רחם' השגור בלשון קרובה לזו שנרשמה בסידור רס"ג, כלומר ללא הפסקה 'רועינו זונינו', אך לעומת זאת בלשון הברכה של שבת נרשמה לשון שונה מאוד.⁸⁷ בשבת, הברכה השלישית פותחת במילים 'נחמינו יי אלהינו בבנין עירך ושמחינו בבית בחירתך ורעינו וזונינו ורצה והחליצנו וכו' במקום 'רחם' וכו' ומסתיימת במילים 'ומלכות בית דוד תחזירה וכו' ברוך אתה יי המנחם עמו בבנין ירושלם'. בין שתי ציטטות אלה מובאת התשלובת 'רצה והחליצנו' בלשון המקובלת. העולה לענייננו מקטע גניזה זה הוא שרק בנוסח השבת נרשמה הפסקה 'רועינו וזונינו' ובימות החול לא אמרוה, ועל בסיס מנהג זה הוא מסביר את שאלת רבי זעורה בירושלמי ששאל על נוסח השבת בלבד. יתר על כן, לטענתו של מרמורשטיין, פסקת 'רועינו וזונינו' נאמרה דווקא במנהגי התפילה שנהגו בשבת לפתוח את ברכת ירושלים בלשון 'נחמינו', ואילו קהילות שנהגו לפתוח בשבת בלשון 'רחם' לא אמרוה. דעתו של מרמורשטיין שכנעה את ליברמן וגם הוא באר לאורה את המובאה מן הירושלמי.⁸⁸

אולם כעת כאשר השפע המגוון של העדויות מן הגניזה גלוי לעינינו, ראוי להציע הסבר מעט שונה. כבר נודע במחקר שקטע הסידור שעליו הסתמך מרמורשטיין הוא שבעה דפים שנשרו מעותק של סידור ר' שלמה בן נתן ולנוסח זה במדויק לא נמצאה עד כה מקבילה.⁸⁹ נמצא אמנם קטע גניזה אחד נוסף המעיד גם הוא על אמירת 'רועינו וזונינו' וכו' בשבת בלבד ולא בחול אך לשון הברכה בו היא הנוסח השגור הנפתח ב'רחם' והחותם 'בונה ירושלים',⁹⁰ כלומר הקטע מצביע דווקא על כך שאין לקשור את אמירת הפסקה הזו בשבת בלבד עם נוסח 'נחמינו'.⁹¹ עדות נוספת לכך שאין לקשור בין נוסח 'נחמינו' המיוחד לשבת לפסקת 'רועינו וזונינו' היא חמישה קטעי ברכת המזון לשבת בנוסח 'נחמינו' ללא 'רחם' יי אלהינו', החסרים את הפסקה הזו.⁹² קיימים גם שבעה קטעי הברכה לשבת שפותחים במשפט 'נחמינו' וכו' ואחר כך חוזרים לנוסח 'רחם' הרגיל, החסרים את פסקת 'רועינו וזונינו'.⁹³

⁸⁵ על המכשולים שעמדו בפני חוקרים אלה בזיהוי נוסחים ארץ ישראלים של ברכת המזון ראו א' ארליך וא' שמידמן, 'קטעי ברכות מזון מן הגניזה עם לשון זימון על פי מנהג ארץ ישראל הקדום', גנזי קדם ח (תשע"ב), עמ' 79-81. על עמדתנו בעניין חוסר ההבחנה המובהקת בין המנהגים באשר לברכת המזון ראו שמידמן-ארליך, ברכת הארץ (לעיל, הערה 1).

⁸⁶ א' מרמורשטיין, 'שבלים', הצופה לחכמת ישראל, 10 (1926), עמ' 213-215; A. Marmorstein, "A Misunderstood Question in the Yerushalmi", *Jewish Quarterly Review*, New Series 20 (1929-1930), pp. 313-320.

⁸⁷ סימני היום: כ"י לונדון Or. 5557 C.1-7 (קטע יא).

⁸⁸ ראו ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עם הוספות ותיקונים מגיליונות הירושלמי כפשוטו של הגר"ש ליברמן, בעריכת מנחם כ"ץ, ניו יורק וירושלים תשס"ח, עמ' 191-192, וראו גם שובל (לעיל, הערה 4), עמ' 82-84.

⁸⁹ ראו על כך אצל שובל, שם, עמ' 16.

⁹⁰ כתב יד סט. הנוסח המלא של הברכה נרשם אצל שמידמן-ארליך, רס"ג-רשב"ן (לעיל, הערה 48).

⁹¹ מכל מקום אין בידינו לקבוע סדר כרונולוגי בין שני התיעודים של מנהג זה, ולא ברור אם הוא עלה לראשונה כחלק מן הנוסח הפותח ב'נחמינו' או כחלק מן הנוסח הפותח ב'רחם'.

⁹² קטעי ברכת מזון לשבת: ניו יורק ENA 964.14; ניו יורק ENA 2853.31; קיימברידג' T-S 10H 3.8; קיימברידג' T-S NS 148.99; קיימברידג' T-S NS 236.52; קיימברידג' T-S NS 271.185; ואפשר להוסיף עליהם עוד שני קטעים בנוסח נחמינו לפני יעלה ויבוא בתפילות ראש השנה: קיימברידג' T-S NS 157.17; קיימברידג' T-S AS 108.99.

⁹³ כ"י ז, יב, יד, כד, מה, סד, קלב (בכ"י ז, נוסח 'נחמינו' נרשם במלואו אחרי העתקת נוסח ימות החול). אפשר להוסיף עליהם עוד שמונה קטעים ללא 'רועינו וזונינו' הפותחים ב'נחמינו' שיש בהם תשלובת של 'יעלה ויבוא' (כ"י י, ס, עג, פח, קיב, קיז, קמג, קמט).

בתקופת הגניזה, כך מתברר לאור הסיפורים שבפנינו, פסקת 'רועינו זונינו' מצויה הן בהקשר ארץ ישראלי (ו) 94 והן בסיפור בבלי מובהק (נט) 95 הן בחול (ו, כט, לד, קכד ועוד) והן בשבת (ח, טו, מב, נב ועוד). בשבת היא מצויה הן בברכה הפותחת ב'נחמינו' (טו, מב, מז, קיח ועוד) והן בברכה הפותחת ב'רחם' (ח, מג, סט, קד, ועוד). מן הקטעים שרשומים בהם גם נוסחי החול וגם נוסחי השבת אפשר לראות קבוצת עדי נוסח משמעותית לאמירת 'רועינו זונינו' בשניהם (כט, מז, סב, פו, פט, קד, קה), כפי שמצוי גם בסדר רב עמרם גאון.

על זמן התהוותה של הפסקה לא ניתן לומר דברים חותכים. לא מן הנמנע שהפסקה עצמה לקוחה מבקשה כל שהיא למזון ופרנסה שאין אנו יודעים את מקורה. אך לאור העובדה שנוסחה חורג מן הנושאים הקבועים בברכת 'בונה ירושלים' בכל קבוצות הנוסח נראה שהוספתה לברכת המזון כפי שאנו מכירים אותה היא התפתחות משנית מבחינה כרונולוגית. על כל פנים הפסקה הייתה מוכרת בארץ ישראל לחכמי הדור השלישי של האמוראים והם ידעו כבר שהיא לא נאמרה בפי כל ('אילין דאמרין'). כבר בשלב קדום זה אין בידינו מידע מספק המלמד שהפסקה מיוחדת לארץ ישראל בלבד וגם לא לשבת בלבד. נוסחי הברכה מן הגניזה מלמדים ללא ספק שבקשות שונות נוספו על הפסקה שהלכה והתפתחה ולפעמים הפכו לרוב נוסחה של הברכה. לכן יש לשער שהיקפה של הפסקה בשלב הראשוני היה קצר הרבה יותר ואולי כלל רק את המילים 'רועינו פרנסינו/זונינו' הנזכרות במקורות התלמודיים.

את המניע לתוספת פסקת 'רועינו זונינו' לא קשה לשער בהקשר ליטורגי טבעי. התופעה של תוספת בקשות מסוגים שונים נפוצה מאוד במסגרת התפילה כפי שהיא מוכרת לנו ממצאי הגניזה. אפילו רק מתוך נוסחי ברכת המזון אפשר להזגים תופעה זו בכמה פנים: בברכת הזן שהיא כולה שבה, מצויה תוספת בקשה מפויתת 'רצון תעטרינו ומזון תשבעינו ורזון תעביר ממנו' בארבעה עשר קטעי גניזה.⁹⁶ בסוף ברכת הארץ, שהיא ברכת הודיה, נוספה הבקשה 'וזכור לנו מהרה את ברית אבותינו' ובעשרות קטעי גניזה נמצאת עוד בקשה 'ומטובך תשבע נפשינו'.⁹⁷ בין ברכת 'בונה ירושלים' ובין הברכה הרביעית הלכה והתבססה בקשה בלשון 'אמן בימינו תבנה ציון תכון עבודה בירושלים' ובקטעים רבים עם תוספת 'ויבוא גאל ויפרקינו מצרינו'.⁹⁸ את ההתפרצות הגדולה של מאוויי המברכים אפשר למצוא היכן שאין מסגרת ליטורגית נוקשה לאחר הברכה בתוספות הרבות מאוד של בקשות 'הרחמן'.

התוספת 'רועינו זונינו' מצטרפת לאותה תופעה. מסתבר שמבין המברכים היו שביקשו לבטא את מאווייהם לפרנסה ולמזון שהם מן הצרכים הקבועים של האדם באשר הוא ובוודאי בתקופות של מחסור וצער. על כן לא פלא שתתפתח בזמן כלשהו בקשה לצרכים אלה בברכת המזון אף שאין זו מטרתה העיקרית. הוספת הבקשה על צרכים אלה בברכת הבקשה היחידה בברכת המזון אינה מפתיעה, בוודאי לא בברכה המבקשת רחמים על ישראל.

על רקע זה, אין גם להתפלא שהתווספו בפסקה זו עוד ועוד הרחבות, כמו שתיארנו לעיל ('ולא לידי הלואתם', 'שמתנתם מעוטה', וכו'). על פי רוב, צירופים אלו הם הרחבות על גבי 'רועינו זונינו', אין להם מעמד עצמאי ואין הם מופיעים אלא בעקבות פסקת 'רועינו זונינו' העיקרית.⁹⁹ עם זאת, ראוי לציון פסקה נוספת ועצמאית בעניין המזון, שמופיעה בתשעה מעדי הנוסח של קבוצה זו: 'ואף על פי שאכלנו וששתינו חרבן ביתך הגדול לא שכחנו'. פסקה זו איננה תלויה בפסקת 'רועינו זונינו', ובשלושה (או ארבעה) כתבי יד של קבוצה זו היא אף מופיעה לבד, כאשר 'רועינו זונינו'

⁹⁴ הארץ-ישראליות של כ"י ו עולה מן השימוש בחתימה 'אלהי דויד בונה את ירושלים'.

⁹⁵ בכ"י זה, לפני ואחרי העתקת ברכת המזון, מועתקות תפילות שבת עם חתימות בבליות כגון 'מקדש השבת'; גאל ישראל ועוד.

⁹⁶ ראו שמידמן-ארליך, ברכת הזן (לעיל, הערה 1), עמ' 208 (קבוצת נוסח 6).

⁹⁷ ראו שמידמן-ארליך, ברכת הארץ (לעיל, הערה 1).

⁹⁸ בקטעים אחדים הבקשה אף ארוכה יותר ונוסף בה: 'וארמון על משפטו ישב ומלכות הרשעה תפול'. ראו דיון על הבקשות שלאחר 'אמן' בברכת ירושלים אצל א' ארליך וא' שמידמן, "אמן בימינו...": התהוותה של פסקה חדשה בין ברכת ירושלים לברכת הטוב והמיטיב בברכת המזון, תרביץ עב (תשע"ד), עמ' 115-133.

⁹⁹ רק במקרה אחד אנו מוצאים את הצירוף 'ואל תצריכנו לידי מתנת בשר ודם' וכו' ללא שהופיעה לפני כן פסקת 'רועינו זונינו' (כ"י קמה).

איננה מופיעה כחלק מן הברכה כלל.¹⁰⁰ מבחינת תוכנה, פסקת 'ואף על פי שאכלנו' שונה לגמרי מפסקת 'רועינו זונינו'. אמנם שתייהן תוספות שעוסקות במזון, אך 'ואף על פי שאכלנו' איננה בקשה, אלא היא מעין וידוי. יתר על כן, בעוד שפסקת 'רועינו זונינו' מנותקת לגמרי מנושא הברכה – הוא בניין ירושלים – פסקת 'ואף על פי שאכלנו' משמשת כדי למקד את עניין המזון על רקע חורבן המקדש, וכדי למצוא זיקה בין ברכת ירושלים לברכת המזון.¹⁰¹

מכל מקום, קבוצת נוסח זו כפי שהיא עומדת בפנינו בקטעי הגניזה, יש בה כמה וכמה סימני איחור, וסביר להניח שהקטעים אינם משקפים נוסח קדום של הברכה. כבר הזכרנו את ההתרחבות התדירה של פסקת 'רועינו זונינו', עד כי בחלק מעדי הנוסח היא גוברת באריכותה על המרכיבים העיקריים של הברכה. גם פסקת 'ואף על פי שאכלנו' ושתינו חרבן ביתך הגדול לא שכחנו' מתרחבת בכיוונים שונים, כגון 'אל תשכחנו יוצרינו מלכות [...] תעקר ממקומה [...] שפילנה ישפילה עד ארץ יגיענה עד עפר' (מז) או 'אל [ת]עזבינו אבינו אל תתשינו בוראינו [אל ת]כלימו יוצרינו' (קט). קטעים רבים בקבוצה זו מוסיפים גם בקשות בעניין הגאולה כגון: 'הראינו נחמה ישועה בקרוב', 'השב כהנים לדוכנם וישראל על מעמדם', 'ותושיענו למען שמך', ועוד. יתר על כן, מיקום המרכיבים והתוספות בקבוצת נוסח זו אינו יציב בכלל. למשל, סדר הפסקאות 'ומלכות בית דוד תחזרינה' ו'יבוא אליהו ומשיח בן דוד' אינו קבוע: לעתים 'ומלכות' קודם (מג, קכד) ולעתים 'יבוא' קודם (נב, קז). כמו כן, מיקומה של פסקת 'רועינו זונינו' אינו קבוע: לעתים היא משתבצת לאחר 'ומלכות בית דוד' ו'יבוא אליהו ומשיח בן דוד' (כו, נב, מג), ולעתים לפני כן (ח, טז, לד, מז, נב, סט, קד, קט). במקרים שבהם 'ומלכות' מופיעה לאחר 'רועינו זונינו' בברכת מזון לשבת, פסקת 'רצה' משובצת לעתים בין 'רועינו זונינו' ובין 'ומלכות' (מז, נב, קד), ולעתים אחרי שניהם (ח, סט, קט). וכן, כאשר נאמרת פסקת 'ואף על פי שאכלנו' בשבת, יש שהיא מופיעה לפני 'רצה' (כט, מז, קט), ויש שהיא מופיעה אחרי 'רצה' (ח, כד, סד). חוסר היציבות של מרכיבים אלו ואחרים, יש בו כדי להצביע על נוסח שאינו מגובש לגמרי. סימן איחור נוסף הוא הצירופים 'ועל ציון משכן כבודך' ו'ועל מלכות בית דוד משיחך'. כפי שראינו לעיל, תוספות אלו הן מיותרות בעיקרן, שכן כבר קיימים אזכורים של המקדש ושל מלכות בית דוד בנוסח הברכה, וכשלעצמן יש בהן כדי לציין התפתחות של שלב שני. כמעט כל עדי הנוסח שמביאים פסקאות בעניין המזון כוללים לפחות אחת מן התוספות 'ועל ציון' או 'ועל מלכות'.¹⁰² יתר על כן, בתשעה מכתבי היד שבקבוצה זו שתי תוספות אלו מופיעות גם יחד, בזו אחר זו ('ועל ציון משכן כבודך ועל מלכות בית דוד משיחך'),¹⁰³ ויש בכך כדי להעיד על יתר איחור. תופעה זו איננה עולה אף פעם בקבוצות הנוסח האחרות, כלומר, היא עולה רק בקטעים שבהם נמצאות תוספות בעניין המזון. בנוסף לכך, חלק מן הקטעים בקבוצה זו אינם מסתיימים בלשון מעין החתימה.¹⁰⁴ ייתכן שגם תופעה זו מצביעה על שלב התפתחותי מאוחר, ושריבוי התוספות הן שגרמו

¹⁰⁰ כ"י כד, סד, עג. ייתכן שכך המצב גם בכ"י מט, אלא שכתב היד קרוע. בחלק ששרד קיימת פסקת 'ואף על פי שאכלנו', אך אין אנו יודעים אם פסקת 'רועינו זונינו' הופיעה לפני כן.

¹⁰¹ יצוין כי בארבעה כתבי יד נוספים, פסקה זו איננה מופיעה בתוך הברכה אלא לאחר חתימת הברכה, כחלק מפסקת 'אמן בחיינו' (ראו: ארליך-שמידמן, אמן בימינו [לעיל, הערה 98], עמ' 129, בחילופי הנוסח לצירוף 'יבוא גואל ויפרינו מצרינו').

¹⁰² יוצאים מכלל זה רק כ"י נב וכ"י קלט. כ"י נב כולל תוספות ייחודיות במקומות אחרים, כגון 'ולא נבוש בתורה ולא נכלם ב[...]', וכן 'מכל צרותנו ובמזונותנו', ואין לראות בו נוסח קדום. לעומת זאת, כ"י קלט מהזיק נוסח תמציתי מאוד, ורוב סימני האיחור שבנוסחים האחרים אינם קיימים בו. פסקת 'רועינו' הכלולה בו מצומצמת למדי ואף ניתן לזהות בה מימוש של המקצב המרובע הקדום: 'רועינו פרנסנו / כלכ[ל]נו הרויחנו / הרווח לנו / מכל צרותינו' (על השימוש התדיר במקצב המרובע בתפילות קדומות, ראו: א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים תשנ"א, עמ' 51). יצוין גם שהמילה 'רועינו' מושמטת כאן, בהתאם לגרסת הירושלמי. מעבר לפסקה קצרה זו, אין בנוסח זה תוספות שאינן מעניין הברכה, ואין בו תוספות ייחודיות כלל. גם אין בו התוספת 'עלינו' לאחר 'רחם יי אלהינו' בתחילת הברכה, והוא אינו גורס 'שנקרא שמך' אלא '[א]שר נקרא שמך'. ייתכן אפוא שנוסח זה משקף שלב קדום שבו פסקת 'רועינו' נוספה לנוסח הבסיסי של ברכת ירושלים, לפני כל התוספות הנרחבות שהתלוו אליה בשאר עדי הנוסח שבקבוצה זו.

¹⁰³ כ"י טו, כד, כח, מב, נט, פו, קז, קט, קיח.

¹⁰⁴ מתוך עשרים הקטעים של קבוצת נוסח זו שבהם שרד סוף הברכה, ישנם חמישה שבהם הברכה מסתיימת בלשון שאיננה מעין החתימה: בשני כתבי יד, הברכה מסתיימת בצירוף 'ומלכות בית דוד תחזירה למקומה' לפני החתימה

לכך שהברכה התרחקה מן הנוסח המקורי ומילות הסיום הושמטו. לבסוף, חתימת הברכה בקבוצת נוסח זו מנוסחת בדרך כלל בצורה מורחבת, דוגמת 'בונה ברחמי את ירושלים', ולא בחתימה הפשוטה 'בונה ירושלים' המתועדת במקורות החז"ליים.¹⁰⁵ בסופו של דבר, נראה שקבוצת נוסח זו, הכוללת את כל קטעי הגניזה שבהם מובאת פסקת 'זונינו' או פסקת 'ואף על פי שאכלנו', משקפת בעיקרו שלב מאוחר יותר בהתפתחות הנוסח בהשוואה לקבוצות הנוסח האחרות.

קבוצת נוסח 5: נוסח חריג

קבוצת נוסח 5 אנו מוצאים נוסח חריג וקצר שחסרים בו שני מרכיבים בסיסיים הקיימים בכל קבוצות הנוסח האחרות: 'ועל הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו', ו'מלכות בית דוד מהרה תחזיר למקומה'. השמטת מלכות דוד מפתיעה במיוחד, שכן, כפי שראינו לעיל, היא נזכרת כמרכיב חובה בשני התלמודים, שבלעדיו אין יוצאים ידי חובה. ברם קיימת עדות אחת בתלמוד הבבלי על שיטה שמאפשרת דילוג על מלכות בית דוד:

אמר ליה רבי זירא לרב חסדא: ניתי מר ונתני. אמר ליה: ברכת מזונא לא גמרינא ותנויי מתנינא? אמר ליה מאי האי? אמר ליה: דאקלעי לבי ריש גלותא ובריכי ברכת מזונא וזקפי רב ששת לקועיה עלי כחויא ואמאי? דלא אמרי לא ברית ולא תורה ולא מלכות. ואמאי לא אמרת? כדרב חננאל אמר רב, דאמר רב חננאל אמר רב: לא אמר ברית ותורה ומלכות יצא ברית לפי שאינה בנשים, תורה ומלכות לפי שאינן לא בנשים ולא בעבדים. ואת שבקת כל הני תנאי ואמוראי ועבדת כרב.¹⁰⁶ (בבלי, ברכות מט, א)

מימרה זו מביאה את שיטת רב חננאל אמר רב, שלפיה יוצאים ידי חובה ללא אזכור מלכות בית דוד. שיטת יחיד זו זוכה כאן לביקורת חריפה מפיו של רבי זירא, אך לכאורה עדיין היה אפשר להציע שעדי הנוסח של קבוצת נוסח 5 משקפים שיטה זו. ואולם, שיטת רב חננאל אמר רב כאן כוללת כמה חלקים. כשם שהוא משמיט 'מלכות', מאותה סיבה הוא משמיט גם 'ברית' ו'תורה' בברכת הארץ, ואילו בין כתבי היד של קבוצה זו לא מצאנו אף מקרה שבו מושמטים רכיבים אלו.¹⁰⁷ יתר על כן, כל הנוסחים שבקבוצה זו משמיטים את המרכיב 'ועל הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו', וכמעט ואין עד נוסח אחד בין כל קטעי הגניזה שבו 'ועל הבית' קיים ועניין דוד מושמט.¹⁰⁸

(כ"י קז, קמה); בכ"י כד, הברכה מסתיימת במילים 'כי חסיד ונאמן אתה'; בכ"י עג הנוסח עובר לחתימת הברכה מסוף פסקת 'יעלה ויבוא', במילים 'חנן ורחום אתה'; ובכ"י קמה הנוסח עובר לחתימת הברכה מפסקת 'רצה' במילים 'הגדול והקדוש הזה'. במקרים שבהם קיים סיום מעין החתימה, הדבר בא לידי הפועל באחת משלוש דרכים: (א) יש שהנוסח מסתיים כרגיל בצירוף 'ובנה את ירושלים' או כיוצא בזה (כ"י ו, ח, לד, מז, סב, סט, פו, קד, קלט); יש שהנוסח מסתיים בשרשרת פסוקים בעקבות פסקת 'רצה', ופסוקים אלו, הכוללים פסוקים בעניין ירושלים, גולשים לחתימת הברכה (כ"י סד, עב, פט, קה); ויש שני מקרים שבהם הנוסח מסתיים במילים 'בעל הנחמות', ובהתאם לכך חתימת הברכה מנוסחת בלשון 'ברוך... המנחם' (כ"י מט, נב).

¹⁰⁵ רק חמישה עדי נוסח בקבוצה זו גורסים 'בונה ירושלים' (כ"י כד, סט, עג, פט, קד, ואולי גם כ"י עב). על התפתחות נוסח החתימה ראו להלן בפנים.

¹⁰⁶ כ"י פריז משמיט את המילים 'ואמאי לא אמרת... יצא', אך הוא מסתיים במילים 'ועבדת כרב', ומכאן שגם לפי מסורת כתב יד זה סבור רב שאפשר לדלג על נושאים אלו.

¹⁰⁷ מכתבי היד של קבוצה זו שבהם שרד החלק רלוונטי של הברכה השנייה, כולם כוללים את הרכיבים 'ברית' ו'תורה' (כ"י לט, ע, צב, צד, קנ). למעשה, אין שום עדות מקטעי הגניזה לנוסח של הברכה השנייה שמשמיט 'ברית' ו'תורה' (ראו: שמידמן-ארליך, ברכת הארץ [לעיל, הערה 1]), ונראה אפוא ששיטת 'אמר רב חננאל אמר רב' אכן נדחתה.

¹⁰⁸ רוב רובם של קטעי הגניזה כוללים את הצירוף 'ומלכות בית דוד תחזירה למקומה' בברכה השלישית. בכמה עדי הנוסח צירוף זה חסר, אך האזכור של דוד בא במקום אחר. למשל, בכ"י קמז, האזכור של דוד קיים בפסוק 'שם אצמיח קרן לדוד' (תה' קלב, יז); בכ"י פו, האזכור של דוד קיים בצירוף 'ועל מלכות בית דוד משיחך' בתחילת הברכה (ראו על כך לעיל, הערה 73); בכ"י ו האזכור של דוד קיים בחתימת 'אלהי דוד הוא בונה את ירושלים', ובכ"י נו, האזכור של דוד קיים בצירוף 'ויבא אליהו ומשיח בן דוד במהרה בימינו'. למעשה, מלבד מעדי הנוסח שבקבוצת נוסח 5, קיים עד נוסח אחד בלבד שאינו מזכיר את דוד באופן מפורש – כ"י א – והנוסח הוא חריג ממילא שכן מדובר בברכת המזון לבית אבל. יתר על כן, הנוסח הוא מסתיים בחתימת 'מנחם אבליים ובונה ירושלים'. הסוגיה בירושלמי שמחייבת אזכור של מלכות בית דוד מציינת גם: 'אמר רבי אליא אם אמר מנחם ירושלים יצא' (ירושלמי ברכות א, ה,

אילו היה מדובר בהשמטה מכוונת של מלכות בית דוד כשיטת רב חננאל אמר רב, אין סיבה שתהיה קורלציה בין השמטה זו ובין השמטת 'ועל הבית'.

עוד פרט ראוי לציון הוא השינוי במרכיב האחרון של הברכה המגשר לחתימת הברכה בלשון 'ובנה את ירושלים'. מרכיב זה מופיע גם בקבוצות נוסח 1-3, ובכולן הנוסח הרווח הוא 'ובנה את ירושלים בקרוב והעלינו לתוכה ושמחינו בה/בבנינה'. לעומת זאת, בקבוצת נוסח 5, רוב עדי הנוסח גורסים 'בנין עולם' אחרי 'ובנה את ירושלים', ומשמיטים את המילים 'והעלינו לתוכה ושמחנו בה/בבנינה'. אמנם שינוי נוסח זה מתועד גם במיעוט כתבי היד בקבוצות הנוסח האחרות, אך כאן מדובר בנוסח הדומיננטי.

פשר התופעה מתבהר על ידי השוואה לנוסח ברכת ירושלים בתפילת העמידה. נוסח הברכה השכיח ביותר במנהג בבל הוא כך:

רחם יי אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל היכלך ועל מקדשך ועל מעונך ועל ציון משכן כבודך ובנה את ירושלים בנין עולם ברוך אתה יי בונה ירושלים (ארליך, עמידה, עמ' 191)¹⁰⁹

נוסח זה זהה כמעט לנוסח של קבוצה 5 לפנינו, כולל כל שינויי הנוסח שפירטנו כאן: (א) אין 'על הבית הגדול והקדוש'; (ב) אין אזכור של מלכות בית דוד; (ג) לפני חתימת הברכה, ירושלים מכונה 'בנין עולם'; (ד) מרכיב החתימה אינו כולל את המילים 'והעלינו לתוכה ושמחינו בה'. יצוין גם שנוסח זה מתפילת העמידה כולל גם את פסקת 'ועל היכלך... ועל ציון', הקיימת ברובם של עדי הנוסח של קבוצה 5.

יוצא אפוא שנוסח קבוצה 5 הוא למעשה מעתק של נוסח ברכת ירושלים מתפילת העמידה, ככל הנראה מתוך אשגרה של המילים הפותחות, 'רחם יי אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך', המשותפות לשני הטקסטים. ושבתא כיון דעל, וכך יצא שעומדים בפנינו 13 עדי נוסח שונים המשקפים נוסח זה (ואולי אף הצדיקו את הנוסח על פי דעתו של רב חננאל אמר רב, שצוטטה לעיל). מעתה ברור מדוע יש קורלציה בין השמטת בית דוד ובין השמטת 'על הבית הגדול' בקבוצת נוסח זו: שני מרכיבים אלו מיוחדים לנוסח ברכת ירושלים שבברכת המזון לעומת נוסח הברכה שבתפילת העמידה. הצירוף 'ועל הבית הגדול והקדוש' מופיע בברכת המזון בלבד ולא בעמידה, ובתפילת העמידה לא היה צורך (במנהג בבל) להזכיר את דוד בברכת ירושלים, שכן ברכת 'את צמח דוד' הוקדשה לעניין זה.¹¹⁰ על כן במקרים שבהם שובץ נוסח ברכת ירושלים של תפילת העמידה בתוך ברכת המזון, מובן שלא יופיעו שני מרכיבים אלו.¹¹¹

ג ע"ד, עמ' 12), וייתכן שכוונת הסוגיה היא שלשון 'מנחם' בחתימת הברכה מייתרת את הצורך באזכור מלכות בית דוד.

¹⁰⁹ ראו לעיל הערה 6.

¹¹⁰ על פי המתואר כאן, היה מקום להניח שעדי הנוסח שבקבוצה זו ישתייכו כולם למנהג בבל. למעשה, כתבי היד שבקבוצת נוסח זו הם לרוב שרידי העתקות של ברכת המזון בלבד ואין בהם סימנים לא בבליים ולא ארץ ישראליים, אבל אחד מהם - כ"י לז - כולל זימון ארץ ישראלי ('נברך על המזון'), וברור שלפחות כתב יד אחד זה אינו שייך למנהג הבבלי. מכל מקום, נראה שהמעטק מברכת ירושלים שבתפילת העמידה לברכת המזון התרחש לראשונה בקהילה שנהגה כמנהג בבל, ובמהלך משני נדד הנוסח הוא גם למנהג הארץ ישראלי המתועד בכ"י לז.

¹¹¹ התופעה ההפוכה קיימת בכתב יד אחד של תפילת העמידה: בכ"י קיימברידג' T-S NS 153.161, אנו מוצאים נוסח טיפוסי של ברכת ירושלים מברכת המזון כחלק מהעתקה של תפילת העמידה (ראו: ארליך, עמידה [לעיל], הערה 6), עמ' 198, כ"י ריט). נוסח זה כולל את המרכיב 'ועל הבית הגדול והקדוש', וכן את פסקת 'ומלכות בית דוד תחזירה למקומה בימנו'. לכתב יד זה אין אח ורע בין קטעי הגניזה של תפילת העמידה – אין עוד כתב יד המביא את המילים 'ועל הבית הגדול והקדוש', ואין עוד שמביא את הצירוף 'ומלכות בית תחזיר למקומה', וברור שמדובר באשגרה מברכת המזון.

חתימת הברכה

אשר לחתימת הברכה, עדי הנוסח של קבוצה 1 גורסים לרוב 'ברוך אתה יי בונה ירושלים' (על פי תה' קמז 2), ונראה שחתימה מינימליסטית זאת היא החתימה המקורית, שכן היא החתימה הנזכרת במקורות התלמודיים שהובאו לעיל בתחילת המאמר. בשלושה עדי נוסח של קבוצה 1 נוספת המילה 'ברחמיו' לאחר 'בונה'. תופעה זו מתועדת גם בברכה הראשונה של ברכת המזון ('הזן ברחמיו את הכול').¹¹² אולם, במקרה שלנו התוספת מכוונת הרבה יותר, שכן יש בה 'מעין פתיחה' ללשון לתחילת הברכה – 'רחם'.¹¹³ ואכן במימרה הבבליית שציטטנו לעיל, רב ששת הצביע על כך שנוסח ברכה זו לקוי מכיוון שאין בו 'מעין פתיחה':

אמר רב ששת פתח ב"רחם על עמך ישראל" חותם ב"מושיע ישראל". פתח ב"רחם על ירושלים" חותם ב"בונה ירושלים" (בבלי, ברכות מט ע"א)

רב ששת קובע כאן שמי שפותח את הברכה במילים 'רחם על ישראל' חייב לחתום 'מושיע ישראל' במקום 'בונה ירושלים'. ככל הנראה כוונתו להצביע על כך שפתיחה זו, המתועדת בכל עדי הנוסח שבגניזה, איננה מתאימה לחתימת 'בונה ירושלים', ועל כן יש לשנות את החתימה בהתאם. ייתכן אפוא שהוספת המילה 'ברחמיו' בחתימת הברכה נתפסה כמעין תיקון לחוסר ההתאמה בין הפתיחה ובין החתימה. וייתכן שבשל כך השתרשה המילה 'ברחמיו' בחתימת הברכה הזו הרבה יותר מאשר בברכה הראשונה: בברכת 'הזן', התופעה מתועדת בשלושה כתבי יד בלבד,¹¹⁴ ואילו בברכת ירושלים התופעה קיימת בערך במחצית מקטעי הגניזה המתעדים את חתימת הברכה. עם זאת, ייתכן שבאופן טבעי הרגישו המברכים שגאולת ירושלים תלויה ברחמיו של הקב"ה הרבה יותר מאשר המזונות התמידיים שנראים כמעשים רגילים, ובשל כך הלך ופשט המנהג להוסיף 'ברחמים' דווקא בברכה השלישית.¹¹⁵

התופעה של הוספת 'ברחמיו' בחתימת הברכה מתועדת בכל קבוצות הנוסח, אם כי בקבוצות הנוסח הארוכות יותר והמפותחות יותר, החתימה המורחבת במילה 'ברחמיו' (או במילים 'ברחמיו את') הופכת דומיננטית יותר.¹¹⁶ בחלק מן המקרים נוספת ה"א הזיקה לתחילת החתימה ('הבונה ברחמיו את ירושלים'). מבחינה דקדוקית, אין הכרח בכך. הצירוף שבחתימה יכול לשמש כפסוקית תמורה בלי ה"א הזיקה או כפסוקית לוואי לאחר ה"א הזיקה, והמשמעות אחת היא. התופעה של תוספת ה"א הזיקה איננה עולה כלל בקבוצת נוסח 1, וזאת לעומת התופעה של תוספת 'ברחמיו', שכאמור מתועדת בקבוצה הבסיסית ההיא. ניתן לשער אפוא שבהתחלה שונתה החתימה מ'בונה ירושלים' ל'בונה ברחמיו (את) ירושלים', ובשלב מאוחר יותר נוספה ה"א הזיקה, אולי על דרך האנלוגיה לחתימת הברכה הראשונה שבברכת המזון ('הזן את הכול').¹¹⁷

¹¹² ראו: שמידמן-ארליך, ברכת הזן (לעיל, הערה 1), עמ' 221, בנוסח כ"י כא, קלד, וכן בעמ' 222, בנוסח כ"י צד. ¹¹³ העירה על כך שובל, ברכת המזון (לעיל, הערה 4), עמ' 85. לדרישת 'פתיחה מעין חתימה' בברכות באופן כללי, ראו: אליצור, ברכות קדומות (לעיל, הערה 37, עמ' 23-28).

¹¹⁴ (ראו לעיל בהערה 112).

¹¹⁵ אולם, דווקא בעניין זה אנחנו מוצאים התנגדות מצד חלק מבעלי הלכה האירופאיים, שצינו לפסוק 'ציון במשפט תפדה' (יש' א, כז), ובעקבות כך הורו שאין להזכיר 'רחמים' בחתימת ברכת ירושלים; ראו: כלבו, מהד' ד' אברהם, כרך א, שער כד, עמ' תשמג; ספר ארחות חיים לר' אהרן הכהן מלונגיל, ירושלים תשט"ז, עמ' עז.

¹¹⁶ בקבוצת נוסח 1 התוספת קיימת בשליש מעדי הנוסח בלבד, ואילו בקבוצת נוסח 4 רוב כתבי היד גורסים 'ברחמיו' (בחישוב סטטיסטי זה הוצאנו מן הכלל כתבי יד החותמים 'מנחם עמו בבניין ירושלים' וכדומה, שכן במקרים אלו אין מתאים להוסיף 'ברחמיו').

¹¹⁷ רייף סבור שהתהליך הפוך (ראו: Stefan C. Reif, *Problems with Prayers*, Berlin and New York, 2006, עמ' 341). יש לציין גם שבמנהגי התפילה האירופאיים קיימים עוד חילופים בחתימה שאינם מתועדים בגניזה, כגון 'בונה ברחמיו בניין ירושלים', 'הבונה ברחמיו את עיר ירושלים', 'בונה עירו עיר ירושלים'. היינמן אסף רשימה של חילופים רבים שכאלה, והסיק ש'הרשו לעצמם המתפללים בכל הדורות להשתמש במטבעות לשון מתחלפים, כל עוד טעמם וענינם היה אחד והיה הולם את עיקר נושא הברכה' (היינמן, התפילה [לעיל, הערה 51], עמ' 50).

באופן מפתיע בארבעה עדי נוסח אנו מוצאים את החתימה הארץ-ישראלית 'אלהי דוד ובונה ירושלים'.¹¹⁸ חתימה זו מוכרת היטב מברכת ירושלים שבתפילת העמידה על פי מנהג ארץ ישראל,¹¹⁹ אך המימרה מן התלמוד הירושלמי שציטטנו בתחילת המאמר מבחינה במפורש בין העמידה ובין ברכת המזון ('ברכה'), ומציינת שבברכת המזון אין חותמים אלא 'בונה ירושלים' ('בברכה בונה ירוש').¹²⁰ מכל מקום, יש להניח שההופעה של 'אלהי דוד' בכתבי יד אלו מעידה על השפעה של מנהג ארץ ישראל. עם זאת אין מאפיינים מובהקים המאחדים את ארבעת כתבי יד אלו. הם שייכים לשלוש קבוצות נוסח שונות (קבוצות נוסח 1, 2, 4). כמו כן מן הקטע האחד מבין הארבעה ששרדו בו חלקי סידור אחרים שאינם ברכת המזון, ניתן ללמוד כי מדובר בסידור על פי מנהג בבל.¹²¹ בנוסף, בקבוצות האחרות אנו מוצאים כתבי יד עם מאפיינים ארץ-ישראלים אחרים בברכת המזון אך ללא חתימת 'אלהי דוד'.¹²² יש בכך כדי לחזק את הקביעה שאין קווי אפיון ברורים שמבדילים בין נוסח ארץ ישראל ובין נוסח בבל בברכת המזון בתקופת הגניזה.¹²³

לבסוף, אחד עשר עדי נוסח מביאים חתימות בלשון 'מנחם', דוגמת 'המנחם עמו בבנין ירושלים' או 'מנחם עמו ישראל בבנין ירושלים'.¹²⁴ אין זה מפתיע שלא מעט מעדי נוסח אלו פותחים בפסקת 'נחמינו',¹²⁵ שכן במקרים אלו יש משום קיום של דברי הבבלי 'ובשבת מתחיל בנחמה ומסיים בנחמה' (ברכות מה ע"ב).¹²⁶ ואולם יצוין כי הקטעים שפותחים ב'נחמינו' וחותמים ב'מנחם' אינם מוגבלים לשבת, אלא חלק מהם נועדו דווקא לחג.¹²⁷ יש לציין שלפחות שלושה מעדי הנוסח שחותמים ב'מנחם' אינם פותחים ב'נחמינו', אלא בלשון 'רחם', ואחד מהם אף נועד לימות החול.¹²⁸ כך השימוש בחתימת 'מנחם' אינו בהכרח קשור לפתיחה בלשון 'נחמינו', וגם אינו בהכרח קשור לשבת או חג.

אף כי אין אזכור מפורש במקורות חז"ליים של החתימה 'מנחם עמו בבנין ירושלים', ישנם כמה מקורות המציינים לחתימה בלשון 'נחמה' או 'מנחם',¹²⁹ ועל כן לא מן הנמנע שנוסחים אלו משמרים חתימה עתיקה שהייתה מוכרת עוד בימי התלמוד. החתימה הזאת האריכה ימים גם מעבר

¹¹⁸ כ"י ו, כה, קמא, קמז.

¹¹⁹ ראו: ארליך, תפילת העמידה (לעיל, הערה 6), עמ' 190-191; 196-197.

¹²⁰ התופעה של חתימת 'אלהי דוד' בסוף ברכת ירושלים מתועדת גם בקטעי גניזה המחזיקים ברכות מזון מפיטות: כ"י ניו יורק ENA 2489.1; כ"י פילדלפיה e.16518; כ"י פריז, כ"י IV.C 322; כ"י פרנקפורט, הקהילה, 136; כ"י קיימברידג' T-S H 6.37; שם, T-S H 10.89; שם, אוסף מוצרי VIII 122.1. בשני מקרים נוספים, ברכת מזון מפיטת עם חתימת 'אלהי דוד' מועתקת לצד נוסח הקבע של הברכה שחותם גם הוא 'אלהי דוד' (כ"י ו, קמז).

¹²¹ זהו כ"י כה הכולל הוראות ותפילות הנוגעות לחנוכה ולפורים. 'על הנסים' לשני המועדים, ברכת ההודאה בתפילת העמידה וברכת 'הרב את רבנו' הם כפי המקובל במנהג בבל.

¹²² בקבוצות 3, 5 אנו מוצאים שני כתבי יד עם זימון ארץ-ישראלי (כ"י צט בקבוצה 3, וכ"י לו בקבוצה 5).

¹²³ ראו שמידמן-ארליך, ברכת הארץ (לעיל, הערה 1). המנהג לחתום ב'אלהי דוד' בברכת המזון מתועד גם בכמה מקורות אירופאיים; ראו על כך: שמואל אשכנזי, 'אלוהי דוד ובונה ירושלים', קובץ בית אהרן וישראל, ז, ב (תשנ"ב), עמ' קלד-קלה.

¹²⁴ וזאת בנוסף לכ"י א, שנועד לבית אבל, והמביא את החתימה 'מנחם אבליים ובונה ירושלים' (ראו עליו לעיל, בסוף הערה 108). לקשר אפשרי בין חתימה זו ובין חתימת 'מנחם עמו בעירו' שנזכרת בתוספתא (ברכות ג, כד) בקשר לברכת אבליים, ראו שובל, ברכת המזון (לעיל, הערה 4), עמ' 97-100.

¹²⁵ כך בכ"י י, נב, ס, קיב, קיז. בשלושה קטעים נוספים תחילת הברכה קטועה ואין לדעת אם היא התחילה ב'נחמינו' (כ"י מט, קכו, קמח).

¹²⁶ אמנם נחלקו הראשונים בפירוש המימרה התלמודית הזו. הרי"ף הסביר שהכוונה היא לחתימת הברכה בלשון 'המנחם עמו ישראל בבנין ירושלים' (רי"ף ברכות לה ע"ב), אך רש"י פירש אחרת; וראו בהרחבה אצל: שמידמן-ארליך, רס"ג ורשב"ן (לעיל, הערה 48).

¹²⁷ כך בכ"י י, ס, קיז; כולם כוללים 'יעלה ויבוא' ולא 'רצה'. לדיון נרחב בתופעה של אמירת פסקת 'נחמינו' בחג, ולאפשרות שבעיקרו נוסח 'נחמינו' לא היה נוסח מיוחד לשבת אלא היה נוסח חלופי לכל ימות השנה, ראו שמידמן-ארליך, שם.

¹²⁸ כ"י עט. גם כ"י קכו נועד לחול וחותם בלשון 'מנחם', אך תחילת הברכה לא שרדה. כתבי היד האחרים שפותחים ב'רחם' וחותמים ב'מנחם' הם: כ"י ה (לשבת) וכ"י קיט (לחג); קיים ליקוי כנגד המילים 'מנחם עמו', אך נוכחותן מוכחת מן המשך ששרד: 'בבנין ירושלים'.

¹²⁹ מלבד המימרה הבבליית של 'מסיים בנחמה' שהוזכרה בפנים, יש להזכיר גם את התוספתא על ברכת 'מנחם עמו בעירו' (לעיל הערה 124) וכן את הירושלמי על 'מנחם ירושלים' (לעיל הערה 108).

לקטעי הגניזה וחתומות בלשון 'מנחם' מופיעות במנהגים אירופאיים אחדים.¹³⁰ מכל מקום בקורפוס שלפנינו חתימות בלשון 'מנחם' מיוצגות במיעוט כתבי יד בלבד, כאשר ברוב כתבי היד החתימה היא '(ה)בונה (ברחמיו את) ירושלים', בין בחול בין בשבת ובין ביום טוב. יש להדגיש שלא מצאנו אף לא כתב יד אחד מן הגניזה הקהירית שגורס 'מושיע ישראל' בחתימת הברכה. חתימת 'מושיע ישראל' עולה מן הסוגיה בבבלי מט, א מפי כמה תנאים ואמוראים.¹³¹ ברם ככלל, המקורות הללו מביעים התנגדות, ומסתבר שלבסוף הדעות המתנגדות ניצחו. לאחר חתימת הברכה באה המילה 'אמן' כמעט בכל עדי הנוסח, בהתאם לנאמר בתלמוד הבבלי במסכת ברכות:

תני חזא העונה אמן אחר ברכותיו¹³² הרי זה משובח, ותניא איך הרי זה מגונה, לא קשיא, הא בבונה ירושלים, הא בשאר ברכות (בבלי, ברכות מ"ה ב)

המילה 'אמן' חסרה בעדי נוסח בודדים בלבד, וקרוב לוודאי שלא מדובר במסורת ליטורגית אחרת, אלא במעתיקים שנקטו דרך קיצור ולא טרחו לרשום את המילה. מעניין לציין כי התופעה של השמטת 'אמן' בולטת בקבוצת נוסח 5 יותר מאשר בקבוצות הנוסח האחרות. בארבע קבוצות הנוסח הראשונות, שיעור התופעה זעום, והוא נע בין 0 ל-12 אחוזים. לעומת זאת בקבוצת נוסח 5, שיעור התופעה עומד על 33 אחוזים. ואכן ממצא זה מסתבר, שכן כפי שראינו לעיל נוסח קבוצת נוסח 5 הוא בעיקרו מועתק לברכת המזון מנוסח ברכת ירושלים שבתפילת העמידה. ומכיוון שבתפילת העמידה אין אומרים 'אמן' לאחר חתימת הברכה, נראה שהשמטת 'אמן' במקרים אלו היא אשגרה בהשפעת נוסח העמידה.¹³³

במקרים רבים נוספת לאחר 'אמן' המילה 'בימינו', ולעתים תוספת זו מתרחבת בבקשות מפורשות לבניין ירושלים והמקדש, שיעקר נוסחן הוא: 'אמן בימינו תבנה ציון תכון עבודה בירושלים'.¹³⁴ ברוב קבוצות הנוסח, פסקה מורחבת זו עולה במיעוט כתבי היד בלבד, ושיעורה עומד על 7 עד 16 אחוזים. ואולם, בקבוצת נוסח 4, הפסקה המורחבת מתועדת בכמהצית מכתבי היד.¹³⁵ ממצא זה עולה בקנה אחד עם הקביעה כי קבוצת נוסח 4 מתאפיינת בתוספות טקסטואליות רבות ושונות.

סיכום

לסיכום, הנוסח שבקבוצה 1 הוא ככל הנראה הנוסח הבסיסי והקדום ביותר שניתן לשחזר ושממנו התפתחו שאר הנוסחים (חוץ מקבוצה 5 החריגה). נוסח בסיסי זה שימש ככל הנראה בברכת המזון

¹³⁰ כך למשל במנהג רומניא (כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4079.5; כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 746); וכן במנהג רומה (כ"י פרמה-פלאטינה 1782 [89]; כ"י פרמה-פלאטינה 1910 [534]); וכן במנהג פרוונס (כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 1752; כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4058); וכן במנהג ספרד (כ"י פרמה-פלאטינה 1738; כ"י נים 13).

¹³¹ לדיון מלא במקורות חז"ליים אלו, ראו: שובל, ברכת המזון (לעיל, הערה 4), עמ' 89-92.

¹³² בכ"י פירנצה 7: 'כל ברכותיו', והעניין זהה.

¹³³ אמנם, באופן חריג לחלוטין, בהעתקת ש' שכטר למחזור טורין מופיע 'אמן' לאחר חתימת 'בונה ירושלים' בקרובת ה"ה 'אדון למענד' (ראו: Abraham I. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia 1930, עמ' 97; כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 8402, עמ' 73). קשה לומר שמדובר בטעות בהעתקת שכטר, שכן שכטר דאג להדגיש את המילה 'אמן' בקו תחתון. מכל מקום, באותו מחזור עצמו, בנוסח הקבע של העמידה, אין 'אמן' לאחר חתימת ברכת ירושלים (כ"י ניו-יורק הנ"ל, עמ' 30).

¹³⁴ לדיון שלם בתוספת אלו, ראו: ארליך-שמידמן, אמן בימינו (לעיל, הערה 98), עמ' 115-133. במדור חילופי הנוסח במאמר הנוכחי, התייחסנו לנוסח הברכה עד המילה 'אמן'. לחילופי הנוסח שבבקשות הנוספות מעבר למילת 'אמן' ראו במאמר הנ"ל.

¹³⁵ בקבוצת נוסח 4, ישנם 18 כתבי יד שבהם שרד סוף הברכה, ומתוכם תשעה מתעדים התרחבות לאחר 'אמן בימינו': כ"י ו, לד, סב, סד, עג, קכב, קכד, קמה, קמח.

מתקופת האמוראים, לכל המאוחר, ואף אולי בסוף תקופת התנאים.¹³⁶ במהלך הזמן הוא התרחב בשני ערוצים נפרדים. בערוץ האחד (קבוצת נוסח 2), נוסף בו דגש מיוחד על עניין דוד על ידי הצירוף 'ועל מלכות בית דוד'. בערוץ האחר (קבוצת נוסח 3), נוסף דגש מיוחד על עניין המקדש, כאשר הצירופים 'ועל ציון משכן כבודך', וכן 'ועל היכלך ועל מקדשך ועל מעונך' ניתוספים לצד בקשת 'ועל הבית הגדול והקדוש'. לאחר מכן אנו מוצאים התרחבות משמעותית של הנוסח על ידי תוספות רבות ושונות בעניין מזון, פרנסה וישועה, שפותחות בדרך כלל במילים 'רועינו זונינו' (קבוצת נוסח 4). לצד ציר התפתחותי זה, עומדת קבוצת נוסח 5 כחריגה מתמיהה, שכן היא משמיטה שניים מן המרכיבים העיקריים של הברכה שנזכרו בספרות חז"ל ושקיימים בכל שאר הנוסחים: הצירוף 'ועל הבית הגדול והקדוש', והאזכור של מלכות בית דוד. ואכן כפי שראינו, נוסח אחרון זה לא התהווה כגלגול התפתחותי של אחת מקבוצות הנוסח האחרות, אלא הוא מעתק ישיר של נוסח ברכת ירושלים מתפילת העמידה שבמנהג בכל.

חילופי הנוסח המלאים של קבוצות הנוסח

נציג כעת את חילופי הנוסח המלאים לכל קבוצות הנוסח של ברכת ירושלים, כאשר 'נוסח הפנים' נוצר על פי רוב כתבי היד. בחילופי נוסח לא נרשמו שינויים של כתיב מלא וחסר. ברשימת המקורות נזכרה מידת השלמות של הברכה בכתב היד. [א] = חסר והושלם בידי המהדירים; [...] = חסר שלא ניתן להשלים; <א> = השלמת קיצור בידי המהדירים.

קבוצה 1

רחם יי אלהינו
 על ישראל עמך ועל ירושלים עירך
 ועל הבית הגדול והקדוש אשר נקרא שמך עליו
 ומלכות בית דוד מהרה תחזיר למקומה בימינו
 5 ובנה את ירושלים בקרוב
 והעלנו לתוכה ושמחנו בה
 ברוך אתה יי בונה ירושלים אמן

1 | יי אלהינו | נוסף עלינו כ, קמד. | נוסף ברחמך הרבים קמז. | 2 | על ישראל | ועל ישראל כ, קמד. | עיר קדשך קו. | 3 | אשר.. עליו | חסר קמב. | אשר נקרא | שנקרא, לב (כנראה), קמד (כנראה), קמז (כנראה). | 4 | ומלכות... בימינו | חסר קמז. | ומלכות | נוסף לפניו מלכותך לב, מא. | נוסף לפניו ו[מ]לכותך | מו. | נוסף לפניו [כ]כתוב בונה ירושלים | יי נדחי ישראל יכנס שם אצמיח קרן לדוד ערכתי נר למשיחי [.]. תמלך עלינו אתה לבדך ותושיענו ל[מען] שמך ומלכותך קמד. | דוד | נוסף עבדך קמד. | מהרה | חסר קמב. | במהרה קמד. | תחזיר | תחזירה כ, קו, קמד. | תחזרה מו. | בימינו | חסר לב. | [...] משיח בן דוד | במהרה [...] מו. | נוסף [כי] לך יי מיחלות עינינו קמד. | 5 | ובנה... בקרוב | חסר לב. | ובנה בנין שלם בנין שלא ינתש ולא ישמד עוד כאמור בונה ירושלים יי נדח-ישראל | ל[י]כנס שם אצמיח-קך <ך> ל[ד]וד <ך> ער <כתי> נר למשיחי קמז. | ובנה | ותבנה קמב. | ירושלים | עיר קדשך קמד. | בקרוב | בנין עולם מו. | בנין נכון בקרוב קלז. | בימינו קמד. | 6 | והעלינו לתוכה ושמחנו בה | חסר לב, מו, קמב, קמז. | והעלנו לתוכה בשמחה מא. | נוסף [...] הבטחת[נו] קמד. | 7 | ברוך | נוסף לפניו [בונה ירושלים] יי נדח ישראל | ל[י]כנס מו. | בונה | נוסף ברחמיו קמב. | נוסף ברחמיו את מו, קמד. | נוסף לפניו [אלהי דוד] קמז. | אמן | נוסף לפניו במהרה לב.

¹³⁶ כפי שראינו בסעיף הראשון של המאמר, הנושאים העיקריים של נוסח זה – ירושלים ומלכות בית דוד – נזכרים בפירוש במסורות תנאיות, ואף נרמז בהן נושא המקדש.

רשימת המקורות (13): ה לקוי; קרוע אחרי 'למקומה', אין חילופים; יט לקוי; כ שלם; לב לקוי; לח שלם; מא שלם; מו לקוי; נד לקוי; קו שלם; קלו לקוי במקצת; קמב גולש לברכה זו מן הברכה הקודמת במילים 'יי אלהינו', עם תוספת 'יעלה ויבוא' אחרי 'ומלכות... בימינו'; קמד לקוי במקצת; קמז לקוי במקצת. כתב היד פותח בברכת מזון מפויטת לימות החול לאחר מכן מועתק נוסח הקבע של ברכת המזון. בהעתקת נוסח הקבע, ברכת ירושלים מועתקת פעמיים: תחילה לימות החול, ואחר כך בתוספת פסקת 'רצה'. ההעתקה הראשונה של נוסח הקבע של ברכת ירושלים היא ששימשה אותנו במחקר זה, אך חתימת הברכה חסרה בהעתקה זו, ועל כן הובאה החתימה על פי עדותה של ההעתקה השנייה של נוסח הקבע של ברכת ירושלים (כלומר, ההעתקה לשבת).

קבוצה 2

רחם יי אלהינו
 על ישראל עמך ועל ירושלים עירך
 ועל מלכות בית דוד משיחך
 ועל הבית הגדול והקדוש אשר נקרא שמך עליו
 ומלכות בית דוד מהרה תחזיר למקומה בימינו
 5 ויבוא משיח בן דוד בחיינו
 ובנה את ירושלים בקרוב
 והעלינו לתוכה ושמחנו בה
 ברוך אתה יי בונה ירושלים אמן

1 | יי אלהינו | חסר צג. | נוסף עלינו כג, כה, קא. | נוסף עולינו לו. | 2 | על ועל כה, קא. עמד | חסר סז. | ועל ירושלים עירך | חסר סח. | עירך | חסר עו. | נוסף ועל ציון משכן כבודך כה. | נוסף ועל הכלך ועל מקשך (!) ועל מעונך ועל [...] עה. | 3 | דוד | נוסף מהרה ונוסף בג' ליון תחזירה למקומה בימינו ויבא סח. | משיחך | משיח סח. | 4 | ועל הבית | על הבית קמא. | והקדוש | נוסף לעולם וע[ד] קמא. | אשר נקרא | חסר קמא. | שנקרא כג, נ, פה, קא, קכא. | שמך עליו | חסר קמא קמו. | 5 | ומלכות... בימינו | חסר קמא. | ומלכות | מלכות עה, קכא. | נוסף לפניו ומלכותך קא. | מהרה | חסר נ. | תחזיר | תחזירה ב, ל, נ, נג, סח, קא, קכה. | תחזירנה עו. | למקומה | למקום נח, קיד. | 6 | ויבוא... בחיינו | חסר ל, נ, סח, קמא. | ויבוא | נוסף אליהו ד, כג, לא, נג, קא, קיד. | נוסף אליה פה, קכא. | משיח | ומשיח כג, נג, פה, קא, קלה. | בחיינו | חסר קא. | 7 | ובנה... בקרוב | חסר קמא. | ובנה | ותבנה ד, כג, נג, סא, סז, עו, פה, קיד, קכא. | חסר נח. | בנה צג. | בקרוב | חסר פד. | במהרה עה. | בנין עולם קכה. | 8 | העלינו... בה | חסר סח, קמא. | והעלינו | חסר צג. | לתוכה | בתוכה כה, סז. | ושמחנו | חסר סז. | בה | חסר כג, סז. | 9 | יי | נוסף אלהי דוד כה, קמא. | בונה | נוסף ברחמיו את ל, לא, סח, צג, קא, קכא. | ובונה קמא. | נוסף ברחמיו פד. | הבונה ברחמיו את נ. | אמן | חסר נו, סא, קמא.

רשימת המקורות (27): ב שלם; ד שלם; כג לקוי במקצת; כה שלם; ל לקוי במקצת; לא קרוע עד 'ירושלם עירך', עם תוספות 'רצה' ו'יעלה ויבוא' לאחר 'ויבוא אליהו משיח בן דוד בחיינו'; לו קרוע אחרי 'מלכות בית דוד'; מ שלם; נ לקוי מאוד; נג שלם; נו המעתיק דילג על שלוש המילים הראשונות ופתח 'על'; נח שלם; סא לקוי במקצת; סז לקוי, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לפני 'ותבנה את ירושלים בקרוב'; סח שלם, עם תוספת 'רצה' לאחר 'ומלכות... בימינו'; עה לקוי; עו לקוי מאוד; פד לקוי במקצת; פה לקוי במקצת; צג שלם; קא לקוי במקצת; קיד קרוע עד 'עירך', לקוי במקצת; קכא שלם; קכה קרוע עד '[הגד]ול' ואחר 'ושמחנו', לקוי מאוד; קלה לקוי מאוד; קמא לקוי; קמו קרוע אחרי 'ומלכ[ות]', לקוי.

קבוצה 3

רחם יי אלהינו עלינו
 ועל ישראל עמך ועל ירושלים עירך
 ועל היכלך ועל מקדשך ועל מעונך
 ועל ציון משכן כבודך
 ועל הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו 5
 ומלכות בית דוד מהרה תחזירה למקומה בימינו
 ובנה את ירושלים בקרוב
 והעלינו לתוכה ושמחנו בבנינה
 ברוך אתה יי הבונה ברחמיו את ירושלים אמן

1 | רחם | נוסף ונחם קלב. | יי | חסר י, קיז, קמג, קמט. | אלהינו | חסר י, קיז, קמג, קמט. |
 | נוסף ברחמיך הרבים ובחסדיך הגדולים לג, עט, פב, קלא. | נוסף ברחמיך רבים קל, קלו. |
 | נוסף ברחמיך הרבים ובחסדיך הגדולים ובטוביך הנאמנים ג. | ברחמיך הרבים ובחסדיך הגדולים
 על אבותינו עד. | נוסף בין השיטין ברחמיך צו. | נוסף עלינו ברחמיך הרבים וחסדיך
 הגדולים קמ. | עלינו | חסר א, יב, יד, לג, מח, נה, נז, סה, עד, צא, צו, צז, צט, קי, קטו, קכט, קל.
 | 2 | ועל ישראל | על ישראל א, ט, יב, יד, יז, לג, מח, נה, נז, סג, צא, צו, צז, צט, קב, קח, קי,
 קטז, קכח, קכט, קל, קלג, קלד, קלו. | חסר סה. | עמך | חסר סה, עח. | ועל ירושלים | על
 ירושלים סה. | חסר ג. | עירך | חסר ג, יג. | 3 | ועל היכלך... ועל מעונך | חסר א, ג, ז, ט,
 יא, יב, יד, יז, כז, מד, מח, נא, נה, סג, עא², עז, עח, עט, פ, פא, פז, צ, צא, צט, קב, קיג, קטו, קכח,
 קכט, קל, קלב, קלו. | היכלך | הוהילך (!) צו. | ועל מקדשך | חסר כא, נז, צז, קטז. | ועל מעונך |
 חסר יג, לג, לה, צו. | נוסף ועל זבולך ואלמך קטז. | 4 | ועל ציון... כבודך | חסר קטז, קמג.
 | ועל ציון | על ציון פז. | ציון | ע[...דך (!) סה. | משכן | משכין צו. | כבודך | נוסף ובנה עירך
 והיכלך עא². | 5 | ועל הבית... עליו | חסר לג, עט, קיב, צח, קנ. | ... | ת. | ירושלים בנין עולם
 עז. | ועל הבית | הבית עא². | הגדול | חסר פז. | הגודל צו. | והקדוש | הגבור והנורא קלד. | נוסף
 בין השיטין הזה קמ. | שנקרא | אשר נקרא י, כז, מה, מח, נא, נה, עח, פא, פח, צ, צה, קי, קיט,
 קל, קמג, קמט. | שוןקרא (!) סה. | שנקרו (!) צו. | שמך | חסר סג, צט. | שמכו (!) צו. | עליו |
 נוסף ויבא אליהו ומשיח בן דוד במהרה בימינו נז. | נוסף | בנה את [ירושלים] בנין עולם
 [והעל]ינו לתוכה ושמח[נו בב]נינה ס. | נוסף ונחם יי א'ינו את אבילי ציון ואת אבילי ירושלם ואת
 האבלים המתאבלים באבל הזה נחמם מאבלם ושמחם מעיגונם כאמ' כאיש אשר אמו תנחמו כן
 אנכי אנחמכם ובירושלם תנוחמו א. | נוסף נחם יי אלינו את אבילי ציון ואת א[בילי] ירושלם ואת
 האבלים המתאבלים באבל הזה נחמם מאבלם ושמחם מעיגונם[ם] כאמ' כאיש אשר אמו תנחמו כן
 אנכי מנחמכם ובירושלם תנוחמו ואו' אז תשמח בתולה במחול ובחורים וזקנים יחדו והפכתי אבלם
 לששון ונחמתים ושמחת' מיגונם ג. | עולם (!) סה. | עלינו עא². | עולו (!) צו. | נוסף | ישראל
 [...] [...] [...] [...] [...] | 6 | ומלכות... בימינו | חסר א, נז, צח. | ויבוא אליהו ומשיח בן דוד במהרה
 בימינו קח. | ומלכות | חסר צו. | מלכות צא, צט, קלב, קמג. | נוסף לפניו מלכותך ט, נה, עא²,
 פא, קב, קכ, קמ. | נוסף לפניו ומלכותך קיג, צא. | מלכותך מלכות פא, קטז. | מלכותך מלכות
 כל עלמים סג. | בסכ (!) סה. | נוסף לפניו ובנה את ירושלים בנין עולם והעלינו ותוכה ושמחינו
 בבנינה קיב. | בית | חסר צו. | בן עא². | דוד | חסר צו. | נוסף עבדך ט, י, ס, עט, פח, קב, קיב,
 קטז, קיז, קכ, קלב, קמט. | נוסף משיחך לג, לה, מד. | מהרה | חסר יג, כא, מד, מה, סג, עד, עז,
 עח, פג, צו, קיב, קטו, קלב, קמ. | תחזירה | תחזיר ג, יב, מד, סה, עא², צו, צט, קמט. | תחזיר אותה
 פא, קטז. | תחזירנה לג. | ותיחזירינו צו. | למקומה | למקדושך צו. | למקוה (!) צט. | נוסף ויבוא
 אליהו ומשיח בן דוד ז, נה. | למקמנו ומשיח [...] עב]דך יבוא קטז. | במקומה קלד. | בימינו | חסר
 לג, עז. | נוסף לפניו מהרה נה, עד, קלב. | נוסף לפניו במה[רה] ז. | ביומינו עח. | נוסף
 ויבוא משיח בן דוד בימינו צא. | נוסף ויבוא אליהו ומשיח בן דוד בחיינו יב, צו. | ויאבו [...] |
 מאשיח בן דוד בחיינו וא[...]. פא. | נוסף ביביו (!) אליהו סה. | בחינו ובימינו צו, קטז. | נוסף

ותשכ[ון בה] לעולם וע[ד] שמח[נ]ו בה ס. | ותשכון בה לעולם ועד שמחינו בה ונחמינו בה קיב. | 7 | **ובנה... בקרוב** חסר א, ג, ס, סג, עא², עז, עח, צ, צו, קיב. | **ובנה** | ותבנה יב, יד, צט. | **את** חסר סו. | **ירושלים** | נוסף עירך יב, יד, מד. | **בקרוב** | עיר קדשך במהרה בימינו ז. | נוסף בנין עולם יא, פז, קכח. | בנין עולם יג, סה, סו, עט, ק, קג, קטו. | [...] | ביומינו קטז. | נוסף כאשר דברת מד. | 8 | **והעלינו... בבנינה** | חסר א, ג, מד, נה, ס, סו, עא², עז, עח, צ, צה, קי, קיב, קטז. **והעלינו** | ה[.ע[לי]נו סה. | **לתוכה** | בתוכה עד, צט. | בתוכה בא (!) סה. | בה קיז. | **ושמחנו** | חסר יא, יב, עט, פז, קטו, קיז, קכח. | שמחנו פא, צט. | קיים ליקוי בכתב היד במקום הזה ונראה שנוספו כאן כארבע מילים נוספות קל. | **בבנינה** | חסר יא, יב, עט, פז, קטו, קיז, קכח. | בה ז, י, נז, סג, פא, צח, צט, קב, קיג. | בה ובבנינה קיט. | נוסף ובחידושה קמ. | 9 | **ברוך** | נוסף לפניו ומלכות בית דויד תחזירה למקומה בימינו צח. | נוסף לפניו ונחמנו בבנינה כי אתה בעל הנחמות י, קיז. | נוסף לפניו ונחמינו בה כי אתה בעל הנחמות יב, יד. | נוסף לפניו כי אתה בעל הנחמות ובעל הישועות ס, קיב. | נוסף לפניו כאמור בונ[ה] ירושלים יי נדחי ישראל יכנס ז. | נוסף לפניו [אחרי 'יעלה ויבוא']: [...] ירושלם בחיינו וביומינו קטז. | **הבונה ברחמיו את** | בונה ברחמיו את מד, עז, קטז. | בונה ג, יב, יד, נז, עא², פא, צה, צט, קי. | מנחם עמו בבנין ס, עט, קיב. | מנחם אבליים ובונה א. | המנחם עמו בבנין י, קיז. | בנו (!) סה. | הבונו ברחמנו את צז. | [...] | בבנין קיט. | בנא ברחמיו את עח. | בונה [...] צו. | **אמן** | חסר ז, נז, צז.

רשימת המקורות (66): **א** שלם, לבית אבל; **ג** שלם, לבית אבל; **ז** שלם; **ט** שלם, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ומלכות... בימינו'; **י** מועתק כחלק מברכת 'נחמינו' למועד, פסקת 'יעלה ויבוא' מופיעה לאחר 'ומלכות... בימינו', קרוע עד 'ורחם' (ומכאן שפתח בלשון 'נחמינו'); **יא** שלם; **יב** לקוי במקצת, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו' למועד ושבת. פסקת 'רצה' מופיעה לאחר 'ומשיח בן דוד ב[חיי]נו', ופסקת 'יעלה ויבוא' מופיעה מיד לאחריה; **יג** שלם, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ומלכות... בימינו'; **יד** לקוי מאוד, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', פסקת 'רצה' מופיעה לאחר 'ויבוא'... בן דויד; **יז** קרוע עד 'עלינו' ואחרי 'שמך עליו', לקוי; **כא** עם תוספת פסקת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ומלכות... בימינו', וקרוע מאמצע 'יעלה ויבוא'; **כז** עם תוספת 'רצה' לאחר 'ומלכות... בימינו', וקרוע מאמצע 'רצה'; **לג** עם תוספת 'רצה' לאחר 'ועל ציון משכן כבודך', וקרוע מאמצע 'רצה'; **לה** לקוי, קרוע עד 'אלהי]נו עלינו', ומ'מהרה תחזירה'; בצד השני מופיע חלק מפסקת 'רצה'; **מד** שלם; **מה** לקוי במקצת, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', פסקת 'רצה' מופיעה לאחר 'ומלכות... בימינו', קרוע מאמצע 'רצה'; **מז** קרוע אחרי 'ובני (!) את ירושלים'; **נא** שלם; **נה** קרוע אחרי 'ברוך אתה יי'; **נז** שלם; **ס** לקוי, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו' למועד, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'וע[ל] ציון משכן כבוד[ך]'; **סג** עם תוספת 'רצה' לאחר 'בית דויד תחזירה למקומה בימינו', שלם; **סה** לקוי, במקרים רבים מובאות אותיות סופיות באמצע מילים ואותיות לא-סופיות בסופי מילים; **סו** שלם; **עא²** שלם; **עד** שלם; **עז** לקוי; **עח** שלם; **עט** לקוי; **פ** לקוי, קרוע אחרי 'הגדול והקדוש', מועתק כחלק מברכת 'נחמינו'; **פא** לקוי במקצת, עם תוספת 'רצה' לאחר 'אשר נקרא שמך עליו'; **פב** קרוע אחרי 'שנקרא שמך'; **פג** קרוע אחרי 'למקומה בימינו', עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ומלכות... בימינו'; **פז** שלם; **פח** לקוי במקצת, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ומלכות... בימינו', קרוע מאמצע 'יעלה ויבוא'; **צ** לקוי; **צא** עם תוספת 'רצה' לאחר 'ויבא משיח... ב[י]מינו', קרוע מאמצע 'רצה'; **צה** לקוי; **צו** קרוע אחרי 'בונ[ה]', לקוי; **צז** מועתק עד 'ותיחזורנו (!) למקדושך (!) בחינו ובימינו' ואז מובא 'יעלה ויבוא'. העתקת 'יעלה ויבוא' קרועה באמצעה, ובתחתית הדף רשומה חתימת הברכה; **צח** שלם; **צט** שלם; **ק** שלם, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ומלכות... בימינו'; **קב** לקוי במקצת, עם תוספת 'רצה' לאחר 'ומלכות... בימינו'; **קג** קרוע אחרי 'ברוך אתה', לקוי מאוד, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ומלכות... בימינו'; **קח** עם תוספת 'רצה' ו'יעלה ויבוא' לאחר 'ומשיח בין דוד במהרה בימינו', קרוע מאמצע 'יעלה ויבוא'; **קי** שלם; **קיב** שלם, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו' למועד, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ועל ציון משכן כבודך'; **קיג** שלם; **קטו** שלם; **קטז** לקוי מאוד; **קיז** שלם, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו' למועד, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר

'ומלכות... בימינו'; **קייט** לקוי מאוד; **קכ** קרוע אחרי 'למקומה בימינו', לקוי; **קכז** לקוי מאוד, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', קרוע אחרי 'ועל הבית'; **קכח** שלם; **קכט** קרוע אחרי 'והקדוש'; **קל** לקוי, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ומלכות... בימינו'; **קלא** לקוי במקצת, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ומלכות... בימינו', קרוע מאמצע 'יעלה ויבוא'; **קלב** לקוי, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', עם תוספת 'רצה' לאחר 'ומלכות... בימינו', ועם תוספת 'יעלה ויבוא' מיד לאחר מכן, קרוע מאמצע 'יעלה ויבוא'; **קלג** קרוע אחרי 'שמך על[יו]', לקוי במקצת; **קלד** קרוע אחרי 'במקומה בימינו'; **קלו** קרוע אחרי 'שנקרא שמך'; **קמ** לקוי; **קמג** לקוי, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ומלכות... בימינו', קרוע מאמצע 'יעלה ויבוא'; **קמט** לקוי במקצת, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר '[ומלכות... בימינו', קרוע מאמצע 'יעלה ויבוא'.

קבוצה 4

- רחם יי אלהינו עלינו
ועל ישראל עמך ועל ירושלים עירך
ועל ציון משכן כבודך
ועל הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו
5 רועינו זונינו פרנסנו כלכלנו הרוח לנו מכל צרותינו
ואל תצריכנו יי אלהינו לידי מתנות בשר ודם
אלא לידך המלאה והרחבה
לא נבוש בעולם הזה ולא נכלם לעולם הבא
ומלכות בית דוד תחזירנה למקומה
10 ברוך אתה יי בונה ברחמיו את ירושלים אמן

1 | רחם | נחמינו נט. | יי אלהינו | חסר נב. | אלהינו | חסר כד. | נוסף ברחמיך הרבים קה. |
נוסף ברחמיך הרבים וחסדיך הנאמנים וטובותיך הגדולים מז.	עלינו	חסר כו, סט, עב, עג, פו, פט, קלט.	נוסף ועל אבותינו מז.	2	ועל ישראל עמך	חסר ו, מז, קז.	על ישראל עמך כד, כו, כח, מב, סט, עב, עג, פו, פט, קה, קט, קיח, קלט.	ועלי ישראל עמך טז.	נוסף ויבוא [א] ליהו ומשיח עמו בימינו נב.	ועל ירושלים עירך	חסר כו, נב, פו.	נוסף ועל היכלך קז.
נוסף ועל מלכות בית דוד משיחך מג, עג.	3	ועל ציון משכן כבודך	חסר מג, נב, עג, קלט.									
ציון	נוסף לפניו הר טז, לד.	כבודך	חסר טז.	נוסף דבירך כו.	נוסף ועל מלכות בית דוד משיחך טו, נט, פו, קז, קט, קיח.	נוסף ועל מלכות בן דוד משיחך כד, כח, מב.	כבודך קמח.					
4	ועל הבית... עליו	חסר נב, פו.	נוסף בגיליון קה.	ועל הבית	נוסף לפניו ועל היכלך ועל מעונך ועל דבירך טז.	על הבית כו.	ועל הכהן הגדול טו.	והקדוש	הקדוש [ש] קז.			
שנקרא	אשר אתה נקרא ו.	אשר נקרא מג, סט, פט, קד, קז, קלט.	עליו	עלינו טו.	נוסף ועלינו כח.	נוסף ועלינו מב, נט, קט, קיח.	נוסף ומלכותך ומלכות בית דוד עבדך מהרה תחזירנה למקומה כו.	נוסף ומלכות בית דוד עבדך מהרה תחזירנה למקומה בימינו ח.	נוסף ומלכות בית דוד משיחך מהרה תחזירנה במקומה בימינו ואף על בי (!) שאכלנו ושתינו חרבן בתך לו (!) שכחנו כדכתב אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני תדבק לשני לחכי אים לא אזכרכי אם לא אעלה את ירושלם על ראש שמחתי קמח.	נוסף ומלכות בית דוד מהרה תחזירנה למקומה בימינו (!) ויבוא אליהו ומשיח בן דוד בחיינו מג.	נוסף בגליון ומלכות בית דוד תחזיר למקומה בימינו סט.	נוסף יבא אליהו משיח בן דוד במהרה בימינו עג.

קד, קז. | מפרנסינו טו. | כתוב פעמיים מב. | כלכלנו | חסר ו, טו, מג, מז, עב, קה, קז. |
 וכלכלינו נב, פו, פט, קד. | הצליח לנו מצרתינו סט. | נוסף הרויחנו טז, כו, כח, לד, מב, נט, סב,
 קט, קיח, קכב, קכד, קלט. | הרויחנו מז. | הרוח מז. | קה. | והרוח מג, עב, פו, פט, קד, קז. |
 הרויח ח, מז, סב, קכד. | והרויח ו, כו, מח, נב, סב, קכב. | לנו | חסר סט, קה. | נוסף מהרה טו,
 טז, כח, לד, מב, מז, נט, סב, עב, קט, קיח, קכד. | נוסף יי אלהינו מהרה כו, פו. | נוסף יי אלהינו
 פט, קד, קז, קכב. | נוסף יי אלהינו במזונתינו והטריפינו לחם חוקינו בנחת ולא במנוח בהתר ולא
 באיסור ברוחב ולא בצמצום בבטח ולא בפחד ואל תבטיחינו בפרנסתינו על הבריות כי כל הבשר
 חציר וכל חסדו כציץ השדה ואף על פי שאכלנו וששבענו חרבן ביתך לא שכחנו כן למען קדושת
 שמך אל תשכחנו לנצח כאמור אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני תדבק לשוני ובנה את ירושלם
 בקרוב והעלינו לתוכה ושמחנו בה כאמור בונה ירושלים יי נדחי ישראל יכנס שמח נפש עם עני
 ונקלה עליו מהרה מלכותך תגלה אסירים תוציא מבית כלא קול יעקב מי שמע כזאת מי ראה כאלה
 רבבות יהודה צפירי אפרים בכלל הברכות תתברכו עמוסי מעים שומרי שבת מקימ[.]. דת יומים ח.
 | **מכל צרותינו** | חסר ו, ח, סט, קה. | מצרותינו עב, קז. | מצרותינו ויבוא אליהו ומשיח בן דוד
 בימנו קז. | מכל צרותינו ויבוא אליהו ומשיח בן דוד בחיינו קלט. | 6 | **ואל תצריכנו... בשר ודם** |
 חסר כד, נב, סד, עג, פט, קד, קה, קז, קלט. | **ואל תצריכנו** | חסר ח. | ואל תבטיחנו ואל תצריכנו
 ואל תתנינו נט. | נוסף לפניו אל תשכחנו אלוהנו אל תזנחנו קמח. | **ואל** | נוסף מג, מז, קט,
 קיח, קכב, קכד. | נוסף ואל נא תבטיחנו עוד מב. | אל סט. | ועל (!) כח. | **יי אלהינו** | חסר ח,
 כט, מב. | אלהנו קמח. | נוסף ואל תשנו ואל תעזבינו מז. | **לידי** | נוסף לפניו לא כו, קכב. |
מתנות | מתנת ו, טו, מב, מג, מז, נט, קמח. | **ודם** | אדם טו. | נוסף ולא לידי הלואתם כו, פו. |
 נוסף ולא לידי הלואתם שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה טז, לד, סב, קכד. | נוסף שמתנתם
 מעוטה וחרפתם מרובה מג. | נוסף [מ]פני שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה מז. | נוסף ולא לידי
 הלואתם [פי שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה] קכב. | נוסף [... ..] מרו[בה] בה (!) ואל
 תצריכנו כט. | נוסף שמתנתם מעוטה וחרפתם (!) מרבה ואל תצרכנו קמח. | נוסף לפי שמתנת
 בשר ודם מתנתם מעוטה וחרפתם מרובה מב. | נוסף מתנתם מעוטה וחרפתם רבה נט. | ואדם
 שמתנתם [מעוטה] וחר[פ]תם מרובה קט. | 7 | **אלא... והרחבה** | חסר ח, כד, נב, סד, סט, עג,
 פו, פט, קד, קה, קז, קלט. | אלא בידך ובשמך חסינו עב. | **לידך** | מידך נ, קט. | ידך נט. | **המלאה**
והרחבה | הפתוחה ו, כט. | נוסף העשירה הפתוחה טז. | המלאה הרחבה לד. | הטובה הרחבה
 המלאה והפתוחה נט. | הטובה והרחבה טו. | הפתוחה הרחבה (!) העשירה המלאה מב. | הרחבה
 והמלאה מג. | [...] המלאה הרחבה העשירה השביעה המרובה הנדובה הפתוחה החזקה קט. | אלא
 למתנתך המליאה הרחבה העשירה הפ[תוחה] אשר לא תקצר ולא ת[...]. | **ואף** | **על** <ל> פ <י> שאכלנו
 ושתינו חרבן ביתך הגדול לא שכחנו [א]ל תשכחינו יוצרינו מלכות [...] תעקר ממקומה [י]שפילנה
 ישפילה עד ארץ גיענה עד עפר מז. | 8 | **לא... הבא** | חסר ח, כד, מז, סד, סט, עב, עג, קז, קלט,
 קמח. | לא נבוש ולא נכלם לא בעולם הזה ולא בעולם הבא קה. | לא נבוש ולא נכלם לא בעולם הזה
 ולא בעולם הזה (!) פט. | לא נבוש ולא נכלם לא בעולם הזה ולא בעולם הבא ובנה עירך בימינ[ו]
 [..]מינו ב[...]. | לו לבית מקדשך תמלוך עלינו אתה לבדך ותושעינו ל[מען] שמך קד. | ולא נכלם ולא
 נכשל במעשנו כי בשם קדשך הגדל והקדוש בטחנו הראנו ישועה נחמה בקרוב והשב ישראל לנויהו
 מג. | **לא** | ואל ו, כט. | שלא טז, קט. | ולא טו, פו. | נוסף לפניו ובמזונותנו נב. | **בעולם הזה** |
 חסר ו, כט, פו. | כי בך בטחנו טו. | **ולא נכלם** | חסר פו. | **ולא** | ואל ו, כט. | **לעולם הבא** | לעולם
 ועד פו. | כי בישועתך קוינו טו. | לחיי העולם הבא כי בשם קדשך הגדול קוינו [ו]בעזרתך חסינו
 [ה]ראינו נחמה ישועה בקרוב השב ישראל לנויהו קט. | בעולם הבא כי בשם קודשך הגדול [..]נו
 [...] נט. | נוסף כי בשם קודשך הגדול קוינו הראנו נחמה ישועה בקרוב והשב ישראל לנויהו מב.
 | כי בשם קדשך והגדול והקדוש בטחנו ואף על פי שאכלנו ושתינו חרבן ביתך הגדול לא שכחנו
 ועצר (!) עמך לא שכחנו כי לך מיחלות עינינו [ו] אל תשנו ואל [ת]עזבונו כט. | כי בשמך הגדול
 והקדוש בטחנו ו. | נוסף ואף על פי ש[אכלנו] ושתינו חרבן ביתך וצער ימינך לא שכחנו [ו]כי
 אל [מ]לך חנוך ורחום אתה עג. | נוסף ולא נבוש בתורה ולא נכלם [ב]מיצוות כי בשמך הגדול
 בטחנו השב כהנים לדוכנם וישראל על מעמדם ולויים לשירה ולזמרה ותמלוך עלינו אתה לבדך

ותושיעינו למען שמך נב. | 9 | **ומלכות... למקומה** | ח ס ר ו, ח, סט, עב, עג, פט, קלט, קה, קמח. | **ומלכות** | מלכותך מלכות מז. | נוסף לפניו ומלכותך כד. | נוסף לפניו מלכותך יי אלהינו קד. | **דוד** | נוסף מהרה כד, נב, קד, קכד. | נוסף במהרה מז. | נוסף משיחך טז, סד, קז. | נוסף משיחך במהרה קמה. | נוסף משיחך מהרה לד, קט. | נוסף עבדך במהרה סב. | ויבוא אליהו ומשיח בן דויד בימינו ותבנה ציון עיר קדשך במהרה בימינו ותנחמנו בה טו. | **תחזירנה** | תחזיר קז. | תחזיר אתה מז. | תחזירה נב, קד. | **למקומה** | נוסף בימינו סב. | נוסף במהרה בימינו טז. | נוסף כי לך מייחלות עינינו [ת]בנ[ה] ציון [עיר] קדשך תבנה בימינו קד. | נוסף בימינו כי לך יי מייחלות עינינו תבנה ציון עיר קדשך ותנחמנו בה כי אתה הוא בעל הנחמות נב. | נוסף בימינו כי לך יי אלהינו מייחלות עינינו ולישועתך קיוינו ואף לפי שאכלנו ושתינו חורבן ביתך הגדול וצער פיזור גלותינו לא שכחנו נא אל תשכחנו לנצח כאמור אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי אם לא אעלה את ירושלם על ראש שימחתי ונאמר (!) שמחניו בבינינה ונראה בנחמתה כי אתה הוא בעל הנחמות מט. | נוסף כי לך נאה יי אלהינו מיחלות עינינו ולישועתך קיוינו ואף לפי שאכלנו ושתינו כל היום חורבן ביתך הגדול [ו]הקדוש וצער פיזור גלותינו לא [ש]כחנו נא אל תשכחנו לנצח אל [ת]עזבנו אבינו אל תתשינו בורא[י]נו [ואל ת]כלימנו יי יוצרנו ואל פ[...]. | אתנו אם אשכחך ירושלים [תשכח י]מיני תדבק לשוני לחכי [י]אם לא [א]זכרכי אם אעלה את ירושלים על ראש שימחתי ונאמר בונה ירושלים יי נדחי ישראל יכנס קט. | נוסף כי לך יי אלינו מייחלות עינינו ותבנה ציון עיר קדשך במהרה בימינו ותנחמנו בה [ו]תמלוך עלינו מהרה אתה לבדך [ו]תושיענו למען שמך אף על פי שאכלנו ושבענו ושתינו חורבן ביתך לא שכחנו אל תשכחנו לעד כי חסיד ונאמן אתה כד. | נוסף כי לך יי מיח[ל]ות עינינו ותבנה ציון עיר קדשך ותמלוך עלינו אתה לבדך ותושיענו למען שמך ותמלוך עלינו אתה לבדך [ו] ואף על [פי] שאכלנו ושתינו חרבן ביתך הגדול והקדוש לא שכחנו ואל תשכחנו לעד כי חסיד וקדוש וברוך ונאמן אתה ונאמר בונה ירושלים יי נדחי ישראל יכנס סד. | 10 | **ברוך** | נוסף לפניו ובנה ירושלים עירך בקרוב בימינו והעלינו ותוכה ששים ושמחי לב ו. | נוסף לפניו ובנה את ירושלים בקרוב והעלינו לתוכה כימי קדם סלה סב. | נוסף לפניו [כ]י ב[שם] קדשך הגדול בטחנו ובנה ירושלם <ים> עיר קדשך במהרה בימינו פו. | נוסף לפניו ותבנה עיר קדשך בימינו ותנחמנו בה עב. | נוסף לפניו [ה]... [ה]... [ה]... במהרה בימינו קכד. | נוסף לפניו ובנה את ירושלם עיר קדשך בנין עולם מ[ה]רה בימינו טט. | נוסף לפניו ובנה את ירושלים בקרוב והעלינו לתוכ[ה] [ו]שמחניו בה ונ[...]. | בעל הניחמות ובעל [הישועות] כאמור בונה ירושלים יי נדחי ישראל יכנס מז. | נוסף לפניו ותבנה את ירושלם בקרוב קלט. | נוסף לפניו ותבנה בית המקדש בימינו לד. | **בונה ברחמי את** | בונה כד, סט, עג, פט, קד. | בונה ברחמי לד. | הבונה ברחמי את קז, קמה. | הבונה ברחמי הרבים את סב. | אלהי דויד הוא בונה את ו. | מנחם עמו בבנין ח, מט. | מנחם עמו ישראל בבנין נב. | המנחם עמו בבנים (!) קמח. |

רשימת המקורות (32): ו שלם; ח שלם, עם תוספת 'רצה' לאחר 'ומלכות... בימינו', פסקת 'רועינו זונינו' מובאת באופן חריג אחרי 'רצה'; טו לקוי במקצת, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', עם תוספת 'רצה' לאחר 'ותבנה ציון... ותנחמנו בה', קרוע מאמצע 'רצה'; טז קרוע אחרי 'במהרה בימינו'; כד לקוי במקצת, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', עם תוספת 'רצה' לאחר 'ותנחמנו בה'; כו קרוע אחרי 'והרחבה'; כח לקוי במקצת, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', קרוע אחרי 'מכל צרותינו ועל' (!); כט לקוי במקצת, קרוע עד 'ואל תצרכינו' (ולפני כן שתי מילים לא ברורות), עם תוספות 'רצה' ו'יעלה ויבוא' לאחר 'אל תשנו ואל [ת]עזבנו', קרוע מאמצע 'יעלה ויבוא'; לד שלם; מב לקוי, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', עם תוספת 'רצה' לאחר 'והשב ישראל לנויהו', קרוע מאמצע 'רצה'; מג קרוע עד 'עירך', עם תוספת 'רצה' לאחר 'והשב ישראל לנויהו', קרוע מאמצע 'רצה'; מז לקוי, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', קרוע אחרי 'בונה ברחמינו', עם תוספת 'רצה' לאחר [..]יענה עד עפר'; מט קרוע עד 'למקומה בימינו כי לך... מייחלות עינינו'; נב לקוי במקצת, העתקה בודדת של ברכת 'נחמינו' בלי שאר הברכות, עם תוספת 'רצה' לאחר 'ולויים לשירה ולזמרה'; נט לקוי במקצת, קרוע אחרי 'כי בשם קודשך הגדול [..]נו [..]', מועתק כחלק מברכת 'נחמינו'; סב לקוי; סד לקוי במקצת,

מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', עם תוספת 'רצה' לאחר 'ותושיענו למען שמך'; **סט** לקוי במקצת, עם תוספת 'רצה' אחרי 'מתנות בשר ודם', המילים 'ורענו... בשר ודם' מסומנות באופן חריג כדברים שנאמרים בשבת ולא בחול; **עב** לקוי במקצת, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', עם תוספת 'רצה' לאחר 'ותנחמינו בה'; **עג** לקוי במקצת, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'וצער ימך לא שכ[חנו]'; **פו** לקוי במקצת; **פט** שלם, עם תוספת 'רצה' לאחר 'ולא בעולם הבא'; **קד** לקוי, קרוע עד 'כבודך', עם תוספת 'רצה' לאחר 'בית מקדשך'; **קה** לקוי, עם תוספת 'רצה' לאחר 'ולא בעולם הבא'; **קז** לקוי, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ומשיח בן דוד בימנו'; **קט** לקוי, מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', עם תוספת 'רצה' לאחר 'נדחי ישראל יכנס', קרוע מאמצע פסקת 'רצה'; **קיח** מועתק כחלק מברכת 'נחמינו', קרוע לאחר 'ואל נא'; **קכב** קרוע עד 'כ[בודך]' ואחרי 'י[חפתי]'; לקוי מאוד; **קכד** קרוע עד 'הגדול', לקוי; **קלט** שלם, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ומשיח בן דוד בחיינו'; **קמה** קרוע עד 'הזה'; **קמח** המעתיק דילג על תחילת הברכה והתחיל במילים 'ועל צינ (!) משכן', עם תוספת 'רצה' לאחר 'המלאה והרחבה'.

קבוצה 5

רחם יי אלהינו עלינו
ועל ישראל עמך ועל ירושלים עירך
ועל היכלך ועל מקדשך ועל מעונך
ועל ציון משכן כבודך
ובנה את ירושלים בנין עולם
ברוך אתה יי בונה ירושלים אמן

1 | עלינו | חסר ע, צב. | ועל | על יח, ע, צב, צד. | 2 | ועל ישראל עמך | חסר כב. | ועל ירושלים עירך | חסר לט. | 3 | ועל היכלך... מעונך | חסר יח, לז, קלח. | היכלך | היהלך (!) קכו. | ועל מעונך | חסר לט. | 4 | ועל ציון... כבודך | חסר לז. | כבודך | ככוך (!) כב. | 5 | ובנה את ירושלים | חסר צב. | ובנה | ותבנה צד, קיא. | בנין עולם | חסר צב. | בקרוב והעלנו לתוכה ושמחנו בה צד, קיא. | והעלנו [...] לתוכה ושמחנו [בה] קלח. | משכן כבודך כב, קכו. | בנין עירך ע. | והעלנו לתוכה ושמחנו בבנינה עא¹. | נוסף כאשר דברתה קנ. | 6 | בונה | נוסף ברחמיו את לז, צד, קלח. | נוסף את ע. | הבונה | צב. | הבונה ברחמיו את קיא, קנ. | המנחם את עמו בבנין את (!) קכו. | אמן | חסר כב, צד, קכג, קנ. |

רשימת המקורות (13): יח שלם; כב שלם; לז לקוי במקצת; לט שלם, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ועל ציון משכן כבודך'; ע שלם; עא¹ לקוי, עם תוספת 'יעלה ויבוא' לאחר 'ושמחנו בבנינה', ומשולבת בו ברכת מזון מפויטת לאחר 'יעלה ויבוא', לקוי; צב קרוע אחרי 'הבונה'; צד לקוי במקצת, עם תוספת 'רצה' ו'יעלה ויבוא' לאחר 'ועל ציון משכן כבודך'; קיא לקוי, עם תוספת 'רצה' לאחר 'ותבנה את ירושלים'; קכג לקוי מאוד; קכו שלם; קלח לקוי מאוד, עם תוספת 'רצה' לאחר 'ושמחנו [בה]'; קנ שלם.

רשימת כתבי יד	
אוקספורד Heb. c. 20.11-16 (קבוצת נוסח 3)	א
אוקספורד Heb. d. 25.10-13 (קבוצת נוסח 2)	ב
אוקספורד Heb. d.31.12-13 (קבוצת נוסח 3)	ג
אוקספורד Heb. d.55.15-16 + ניו יורק, ENA 2017.12-13 (קבוצת נוסח 2)	ד
אוקספורד Heb. e. 96.1-2 (קבוצת נוסח 1)	ה
אוקספורד Heb. f. 36.74 + קיימברידג' T-S NS 271.14 (קבוצת נוסח 4)	ו
אוקספורד Heb. f. 47.3-35 (קבוצת נוסח 3)	ז
אוקספורד Heb. f. 106.40-41 (קבוצת נוסח 4)	ח
וינה Reiner H 119 (קבוצת נוסח 3)	ט
ירושלים Heb. 4% 577.4.93 (קבוצת נוסח 3)	י
לונדון BM OR. 5557 C.1-7 (קבוצת נוסח 3)	יא
לונדון BM Or. 5557 Q 18-19 (קבוצת נוסח 3)	יב
לונדון BM OR. 5557 Q.40-41 (קבוצת נוסח 3)	יג
לונדון BM OR. 5557 T.22-23 (קבוצת נוסח 3)	יד
לונדון BM OR. 10656.10 (קבוצת נוסח 4)	טו
מנצ'סטר B 2091 (קבוצת נוסח 4)	טז
מנצ'סטר B 5041 (קבוצת נוסח 3)	יז
ניו יורק ENA 684.5 (קבוצת נוסח 5)	יח
ניו יורק ENA 964.11-12 (קבוצת נוסח 1)	יט
ניו יורק ENA 964.13 (קבוצת נוסח 1)	כ
ניו יורק ENA 964.17-18 (קבוצת נוסח 3)	כא
ניו יורק ENA 1640.2 (קבוצת נוסח 5)	כב
ניו יורק ENA 1750.1-8 (קבוצת נוסח 2)	כג
ניו יורק ENA 2017.8-9 (קבוצת נוסח 4)	כד
ניו יורק ENA 2138.9 (קבוצת נוסח 2)	כה
ניו יורק ENA 2150.47 (קבוצת נוסח 4)	כו
ניו יורק ENA 2480.1-2 + ENA 2840.52-53 (קבוצת נוסח 3)	כז
ניו יורק ENA 2712.44 (קבוצת נוסח 4)	כח
ניו יורק ENA 2763.18-19 (קבוצת נוסח 4)	כט
ניו יורק ENA 2835.1-4 (קבוצת נוסח 2)	ל
ניו יורק ENA 2842.28-30 (קבוצת נוסח 2)	לא
ניו יורק ENA 2854.11 (קבוצת נוסח 1)	לב
ניו-יורק ENA 2948.29 (קבוצת נוסח 3)	לג
ניו-יורק ENA 2998.2-5 (קבוצת נוסח 4)	לד
ניו יורק ENA 3142.2 (קבוצת נוסח 3)	לה
ניו יורק ENA 3224.1 (קבוצת נוסח 2)	לו
ניו יורק ENA 3256.15-16 (קבוצת נוסח 5)	לז
ניו יורק ENA 4036.34-38 (קבוצת נוסח 1)	לה
ניו יורק ENA NS 52.12 (קבוצת נוסח 5)	לט
סט. פטרבורג Evr. III B 30 (קבוצת נוסח 2)	מ
סט. פטרבורג Evr. III B 977 (קבוצת נוסח 1)	מא
סט. פטרבורג Evr. III B 1052 (קבוצת נוסח 4)	מב
סט. פטרבורג Evr. III B 1059 (קבוצת נוסח 4)	מג
סטרסבורג 4076.12-13 (קבוצת נוסח 3)	מד
סינסנטי HUC Acc 1200 (קבוצת נוסח 3)	מה

פריז-כי"ח IV.A 160 (קבוצת נוסח 1)	מו
פריז-כי"ח IV.A 162 (קבוצת נוסח 4)	מז
פריז-כי"ח IV.A 176 (קבוצת נוסח 3)	מח
פריז-מוצרי I.130 (קבוצת נוסח 4)	מט
פריז-מוצרי VIII.388.1 (קבוצת נוסח 2)	נ
קיימברידג' Add 3162 (קבוצת נוסח 3)	נא
קיימברידג' OR 1080.1.41 (קבוצת נוסח 4)	נב
קיימברידג' T-S Arabic 36.1 (קבוצת נוסח 2)	נג
קיימברידג' T-S Arabic 36.36 (קבוצת נוסח 1)	נד
קיימברידג' T-S Arabic 37.262 (קבוצת נוסח 3)	נה
קיימברידג' T-S Arabic 49.156 (קבוצת נוסח 2)	נו
קיימברידג' T-S 6H 6.11 (קבוצת נוסח 3)	נז
קיימברידג' T-S 8H 11.3 (קבוצת נוסח 2)	נח
קיימברידג' T-S 8H 11.4 (קבוצת נוסח 4)	נט
קיימברידג' T-S H 2.129 (קבוצת נוסח 3)	ס
קיימברידג' T-S H 3.107 (קבוצת נוסח 2)	סא
קיימברידג' T-S H 11.74 (קבוצת נוסח 4)	סב
קיימברידג' T-S K 6.40 (קבוצת נוסח 3)	סג
קיימברידג' T-S K 8.7 (קבוצת נוסח 4)	סד
קיימברידג' T-S Misc 10.24 (קבוצת נוסח 3)	סה
קיימברידג' T-S Misc 10.234 (קבוצת נוסח 3)	סו
קיימברידג' T-S Misc 20.102 + קיימברידג' T-S Misc 20.97 (קבוצת נוסח 2)	סז
קיימברידג' T-S NS 154.95 + T-S NS 103.45 (קבוצת נוסח 2)	סח
קיימברידג' T-S NS 103.57 (קבוצת נוסח 4)	סט
קיימברידג' T-S NS 103.100 (קבוצת נוסח 5)	ע
קיימברידג' T-S NS 119.63 (צד א) (קבוצת נוסח 5)	עא ¹
קיימברידג' T-S NS 119.63 (צד ב) (קבוצת נוסח 3)	עא ²
קיימברידג' T-S NS 120.98 (קבוצת נוסח 4)	עב
קיימברידג' T-S NS 120.112 (קבוצת נוסח 4)	עג
קיימברידג' T-S NS 122.39 (קבוצת נוסח 3)	עד
קיימברידג' T-S NS 122.71 (קבוצת נוסח 2)	עה
קיימברידג' T-S NS 123.33 (קבוצת נוסח 2)	עו
קיימברידג' T-S NS 150.223 (קבוצת נוסח 3)	עז
קיימברידג' T-S NS 150.8 (קבוצת נוסח 3)	עח
קיימברידג' T-S NS 150.28 (קבוצת נוסח 3)	עט
קיימברידג' T-S NS 151.18 (קבוצת נוסח 3)	פ
קיימברידג' T-S NS 152.5 (קבוצת נוסח 3)	פא
קיימברידג' T-S NS 152.35 (קבוצת נוסח 3)	פב
קיימברידג' T-S NS 153.7 (קבוצת נוסח 3)	פג
קיימברידג' T-S NS 153.69 + קיימברידג' T-S NS 273.31 (קבוצת נוסח 2)	פד
קיימברידג' T-S NS 153.129 (קבוצת נוסח 2)	פה
קיימברידג' T-S NS 154.45 (קבוצת נוסח 4)	פו
קיימברידג' T-S NS 155.76 (קבוצת נוסח 3)	פז
קיימברידג' T-S NS 155.108 (קבוצת נוסח 3)	פח
קיימברידג' T-S NS 155.120 (קבוצת נוסח 4)	פט
קיימברידג' T-S NS 155.132 (קבוצת נוסח 3)	צ

קיימברידג' T-S NS 156.97 (קבוצת נוסח 3)	צא
קיימברידג' T-S NS 157.11 (קבוצת נוסח 5)	צב
קיימברידג' T-S NS 157.21 (קבוצת נוסח 2)	צג
קיימברידג' T-S NS 157.124 (קבוצת נוסח 5)	צד
קיימברידג' T-S NS 159.16 (קבוצת נוסח 3)	צה
קיימברידג' T-S NS 159.120 (קבוצת נוסח 3)	צו
קיימברידג' T-S NS 160.35(c) (קבוצת נוסח 3)	צז
קיימברידג' T-S AS 104.45 + T-S NS 163.13 (קבוצת נוסח 3)	צה
קיימברידג' T-S NS 195.50 (קבוצת נוסח 3)	צט
קיימברידג' T-S NS 196.11 (קבוצת נוסח 3)	ק
קיימברידג' T-S NS 196.21 (קבוצת נוסח 2)	קא
קיימברידג' T-S NS 196.53 (קבוצת נוסח 3)	קב
קיימברידג' T-S NS 197.14 + קיימברידג' T-S NS 197.18 (קבוצת נוסח 3)	קג
קיימברידג' T-S NS 197.25 (קבוצת נוסח 4)	קד
קיימברידג' T-S NS 203.42 (קבוצת נוסח 4)	קה
קיימברידג' T-S NS 230.29 (קבוצת נוסח 1)	קו
קיימברידג' T-S NS 230.33 + קיימברידג' T-S NS 230.74 (קבוצת נוסח 4)	קז
קיימברידג' T-S NS 230.48 (קבוצת נוסח 3)	קח
קיימברידג' T-S NS 230.61 (קבוצת נוסח 4)	קט
קיימברידג' T-S NS 230.68 + קיימברידג' T-S NS 289.125 (קבוצת נוסח 3)	קי
קיימברידג' T-S NS 235.173 (קבוצת נוסח 5)	קיא
קיימברידג' T-S NS 271.72 (קבוצת נוסח 3)	קיב
קיימברידג' T-S NS 271.79 (קבוצת נוסח 3)	קיג
קיימברידג' T-S NS 271.91 (קבוצת נוסח 2)	קיד
קיימברידג' T-S NS 271.98 (קבוצת נוסח 3)	קטו
קיימברידג' T-S NS 271.101 + T-S NS 271.206 (קבוצת נוסח 3)	קטז
קיימברידג' T-S NS 271.104-105 (קבוצת נוסח 3)	קיז
קיימברידג' T-S NS 271.128 (קבוצת נוסח 4)	קיח
קיימברידג' T-S NS 289.93 + קיימברידג' T-S NS 271.164 (קבוצת נוסח 3)	קיט
קיימברידג' T-S NS 271.194 (קבוצת נוסח 3)	קכ
קיימברידג' T-S NS 278.127 (קבוצת נוסח 2)	קכא
קיימברידג' T-S NS 32.2 (קבוצת נוסח 4)	קכב
קיימברידג' T-S NS 35.4 (קבוצת נוסח 5)	קכג
קיימברידג' T-S AS 100.66 (קבוצת נוסח 4)	קכד
קיימברידג' T-S AS 100.131 (קבוצת נוסח 2)	קכה
קיימברידג' T-S AS 100.159 (קבוצת נוסח 5)	קכו
קיימברידג' T-S AS 101.190 (קבוצת נוסח 3)	קכז
קיימברידג' T-S AS 102.22 (קבוצת נוסח 3)	קכח
קיימברידג' T-S AS 102.134 (קבוצת נוסח 3)	קכט
קיימברידג' T-S AS 102.154 + T-S AS 110.207 (קבוצת נוסח 3)	קל
קיימברידג' T-S AS 102.403 (קבוצת נוסח 3)	קלא
קיימברידג' T-S AS 103.271 (קבוצת נוסח 3)	קלב
קיימברידג' T-S AS 104.3 (קבוצת נוסח 3)	קלג
קיימברידג' T-S AS 104.54 (קבוצת נוסח 3)	קלד
קיימברידג' T-S AS 105.21 + T-S AS 105.20 + T-S AS 107.100 (קבוצת נוסח 2)	קלה

קיימברידג' T-S AS 105.134 (קבוצת נוסח 3)	קלו
קיימברידג' T-S AS 106.219 (קבוצת נוסח 1)	קלז
קיימברידג' T-S AS 106.225 (קבוצת נוסח 5)	קלח
קיימברידג' T-S AS 107.124 (קבוצת נוסח 4)	קלט
קיימברידג' T-S AS 107.190 (קבוצת נוסח 3)	קמ
קיימברידג' T-S AS 108.134 + T-S AS 108.136 (קבוצת נוסח 2)	קמא
קיימברידג' T-S AS 109.235 (קבוצת נוסח 1)	קמב
קיימברידג' T-S AS 110.94 (קבוצת נוסח 3)	קמג
קיימברידג' T-S AS 110.123 (קבוצת נוסח 1)	קמד
קיימברידג' T-S AS 110.205 (קבוצת נוסח 4)	קמה
קיימברידג' T-S AS 110.311 (קבוצת נוסח 2)	קמו
קיימברידג' Or. 1080.15.4 + T-S AS 110.359 (קבוצת נוסח 1)	קמז
קיימברידג', אוסף לויס-גיבסון, Lit. I.11+Lit. III.87 (קבוצת נוסח 4)	קמח
קיימברידג', אוסף לויס-גיבסון, Lit. I.121-122 (קבוצת נוסח 3)	קמט
קיימברידג', אוסף לויס-גיבסון, Lit. I.184 (קבוצת נוסח 5)	קנ